

अङ्क : १०८

अगस्त - २०१९

वेद-वित्तम्

अहमनृतात् सत्यमुपैमि ।

अहम्	= हुं
अनृतात्	= असत्यमांथी
ऋत	= सत्य
अन् ऋतात्	= असत्यमांथी
सत्यम्	= सत्यने
उपैमि	= ऋँ हुं. सत्यनो स्वीकार करुं हुं.

शुवननो आदर्श, आ सूक्ति दशविंशे. ऋषिभे, परम सत्य तरङ्गी गति सूयवींशे. आ परम सत्य (ऋत) ज, शाश्वत के सनातनं. अनृत - असत्य, अशास्वतं; अनित्यं. आ अनित्य, अस्वीकार्यं. ऋषि तेने छोडवानुं अने सत्यने स्वीकारवानुं सूयवे.

व्यवहारमां पश, असत्यने स्वीकारनारनो कोर्ष विश्वास करतुं नथी. सत्यवादी ज विश्वस्य अने प्रशस्य बनी रडे.

सत्यं वद अेषुं तेथी ज कडेवायुं.

— वागर्थः

आपशी संस्थानां भूतपूर्व मडानुभावो श्री व्यवहारमां पश, असत्यने स्वीकारनारनो कोर्ष विश्वास करतुं नथी. सत्यवादी ज विश्वस्य अने प्रशस्य बनी रडे.

॥ अस्मिन्नङ्के ॥

□ साम्मनस्यम्	— अस्मदीयम् 'वागर्थः'	३
□ श्री श्रीरासरसामृतम्	— डॉ. वासुदेव वि. पाठक	४
□ श्री द्वारिकेश अष्टकम्	— पं. श्री लालशंकर पुरोहित	५
□ मानवज्जवननी विशेषता	— डॉ. कमलेशकुमार योक्सी	७
□ अभिज्ञानशाकुन्तल नाटक की देवनागरी वाचना में अत्र तत्र सर्वत्र फैली क्षतियाँ	— डॉ. वसन्तकुमार भट्ट	१२
□ लौकिक-न्याय-परिचयः	— डॉ. महेश अ. पटेल	२३
□ दयां करोति न्यायं वा	— डॉ. कमलेशकुमार ए. योक्सी	३६
□ अष्टावक्रगीतानी वस्तुसंकलना - ऐकअध्ययनः	— श्री भरतभाई जडव (शोधणात्र गुज.युनि.)	३७
□ महर्षि वाल्मीकीय रामायणना बालकांडमां निहित मानवीय मूल्योनो अभ्यासः	— श्री डेतल सोनी (शोधणात्र गुज.युनि.)	४१
□ आर्थ आष्टांगिकमार्गना प्रत्येक अंगनुं विशिष्ट स्वरूपः	— श्री द्विपल शाह (शोधणात्र गुज.युनि.)	४३
□ कुशलकामिनी कैकेयी कौशल्या	— डॉ. वासुदेव वि. पाठक	४९
□ को नाम दाता ?	— डॉ. मुद्रिका जनी	५३
□ संस्कृतानुरागी डॉ. भीमरावः आम्बेडकरः	— डॉ. मुरली मनोहर जोशी	५५
□ महाभारतना भीष्मपर्वमां निरूपित सुभाषितो	— यशवंतसिंह गणपतसिंह परमार	५७
□ जैन संस्कृत महाकाव्यना निर्माणां मूलाभूत प्रेरणास्रोत	— डॉ. अ. अ. प्रजापति	६१
□ वृत्तनवनीतम्	— डॉ. वासुदेव वि. पाठक	६३

॥ साम्मनस्यम् परामर्शकसमितिः ॥

१. डॉ. यन्त्रकान्त मडेत २. डॉ. गीताभडेन मडेटा ३. डॉ. कमलेशकुमार योक्सी
४. डॉ. महेश अ. पटेल ५. डॉ. भिडिर उपाध्याय ६. डॉ. छितेन्द्र व्यास

प्रकाशक :

डॉ. वासुदेव वि. पाठक 'वागर्थ'
प्रधानमंत्री
श्री बृहद् गुजरात संस्कृत परिषद्
शेठ श्री रतिलाल मो. भा. संस्कृत भवन
श्री बृहद् गुजरात परिषद् मार्ग, दिनेश हॉल समीप,
अहमदाबाद - १
फोन : ०७९-६५८९७६६

मुद्रक :

राज ग्राफिक्स
११, पुनाजी एस्टेट, धोबीघाट
दूधेश्वर, शनिदेव मंदिर के पास,
अहमदाबाद - ०४
फोन : ०७९-२५६२५३०७

अस्मदीयम्

— वासुदेव वि. पाठक 'वागर्थ'

पूर्वस्वातंत्र्य काण (ई. १८४६)थी संस्कृत-सेवा निमित्ते प्रवृत्त, आपसी परिषद्‌नो अमृत मङ्गलसव नञ्जकमां छे. परिषद्‌नी नोधपात्र सेवाओने लक्ष्यमां लछेअ, अमदावाढ म्युनिसिपालिटीअे परिषद्‌ना लवन पासे यॉकने श्री बृहद् गुजरात परिषद् यॉक, अने मार्गने श्री बृहद् गुजरात संस्कृत परिषद् मार्ग अेम नामाभिधान करीने परिषद्‌नुं गौरव वधार्युं छे.

परिषद्‌नी आ विकासयात्राना यशलागी अेवा पढाधिकारीओ उपरांत, समग्र गुजरातमां परिषद्‌ना कार्यने उज्जलतां अेवां ६०० केन्द्रोना शिक्षकमित्रो, विद्यार्थिओ अने समाजना संस्कृतप्रेमी सञ्जओ छे. 'संस्कृत टकशे तो संस्कृति टकशे' अेवी श्रद्धा साथे सौं प्रवृत्त छे. भारत-राष्ट्रनुं गौरवपूर्णा प्रदान, आ लाषाना माध्यमे, वेद-उपनिषद् काणथी थतुं रह्युं छे. आ संस्कार वारसो सायववानुं अने वधारवानुं कार्य आपसी परिषद् करती रछी छे.

आ संदर्भे, परिषद् द्वारा योजती विविध स्पर्धाओ, सेमिनार, शिबिर, कार्यशाणा, प्रवचन श्रेणी वगैरेमां संस्कृत प्रेमीओनो प्रोत्साहक साथ मणतो रह्यो छे अने मणतो रछे अेवा विश्वास सह,

धन्या ध्येयरता परिषदस्माकम् ।

श्री बृहद् गुजरात परिषदस्माकम् ॥

श्री श्रीरासरसामृतम्

– डॉ. वासुदेव पाठक 'वागर्थ'

क्षराक्षरादतीताय परब्रह्मत्वरूपिणे ।
परात्पराय कृष्णाय प्रणतिर्भावपूर्विका ॥

निराकारोऽपि साकारः कृष्णः कर्षणकोविदः ।
साकोरोऽपि निराकारः श्रीरासरसिकः प्रभुः ॥

स्वस्वरूपैर्मुदारन्तुं प्रादुर्भूतः परात्परः ।
रमणार्थं कृता लीला श्रीरासनामिका परा ॥

न स्थीयते विनाधारं; निनाधारं कथं गतिः ?
आधारश्च स्थिरः काम्यः अस्थिरे सर्वमस्थिरम् ॥

प्रीत्याधारं प्रदातुं हि निराकारोऽपि चिन्मयः ।
भक्तार्थं सगुणो जातः; कृपैषा परमात्मनः ॥

श्रीरासे चरमोत्कर्षे परब्रह्ममयं जगत् ।
नासीद् गोपी न च कृष्णः सर्वं तन्मयतां गतम् ॥

गुरोस्तत्त्वोपदेशेन निजसत्त्वं समर्थितम् ।
परब्रह्मप्रतीत्यर्थं कृष्णचन्द्रेण तं नुमः ॥

=०=

॥ श्री द्वारिकेश अष्टकम् ॥

— 'पं. श्री लाभशंकर पुरोहित

सौराष्ट्रे यो निवसति हरिः पश्चिमार्घ्यप्रदेशे
स्वीकृत्येदं निखिलभुवनानां सदा चाधिपत्यम् ।
प्रेम्णा धारा वहति जगति प्रेरणायाश्च यस्य
सोऽयं नित्यं सकलवसुधां रक्षतु द्वारिकेश ॥ (१)

मन्दं मन्दं नदति जलधिर्गोमतीसङ्गमेन
ऊर्ध्वाकाशे विहरति सदैव ध्वजा नैकवर्णा ।
घण्टानादो दीपशिखतडित् सान्ध्यमारात्रिकं च
वन्दे त्वां हे प्रणतजननाथ प्रिय द्वारिकेश ॥ (२)

सत्कारार्थं त्वरितमजरो यो दधाव द्विजस्य
दत्तो भुक्त्वा त्वनुपमनिधिस्तण्डुलान् येन तस्मै ।
प्रीत्या स्वीयं भुवनपतिना पूजितं स्निग्धमित्रं
वन्देऽहं त्वां सुजनसुलभं राजराजेश्वराख्यम् ॥ (३)

अद्वैतस्य प्रवहति सरित्केवलाख्यस्य यत्र
शुद्धं ज्ञानं विलसति मठे शाङ्करे शारदाख्ये ।
वैदर्भ्यास्तु प्रणयभवने सत्त्वसौन्दर्ययुक्ते
भक्त्यापूतं सरसमधुरं दृश्यतां पूर्णसत्यम् ॥ (४)

शम्भोर्भक्त्या गिरिपुरजनोश्चात्र विश्व नृसिंहो
नृत्यं रासे नवलरसिकं दीपहस्तश्चदग्धः ।
अर्थादेशस्त्वधिकृत इति श्यामल त्वत्प्रसिद्धिः
साहाय्यं त्वं कुरु च शरणं द्वारिकेशागतानाम् ॥ (५)

स्थाने स्थाने विहरणरतोन्मत्तमीरां ह्यगायद्
गीतं साश्रु विलपनयुतं नूपुरौ पादनद्धौ ।
प्रीतेः राधा इह विगलिता निर्गता मारवाडात्
तस्याः सान्द्रं नयनपतितं नाथ बिन्दुं ददातु ॥ (६)

रामाः नामः कबिर-तुलसी-नानकाः ज्ञानदेव-
स्त्वामालोक्य हरिवरजना वल्लभाद्याः प्रशस्ताः ।
पीतं काव्यं “हरिरस” कवेस्त्वीसरस्य त्वयापि
देहि स्थानं तव चरणयोर्द्वारिकानाथ मह्यम् ॥ (७)

द्वारावत्यां प्रजगप्रहरिन् त्वत्र देशे “उषा” याः
वेणुनादैरुपदिश रणे संसृतेः प्रेमगीताम् ।
शब्दे सूरे प्रसरतु पृथिव्यां च केदाररागः
श्वासेश्वासे ग्रथयतु हरे ते स्मृतेर्भद्रमालाम् ॥ (८)

=०=

॥ श्री द्वारिकेश दर्शनम् ॥

— डॉ. वासुदेव वि. पाठक 'वागर्थ'

परानन्दप्राप्त्यर्थं	द्वारिकेशदर्शनम् ।
आत्मदेवदर्शनं	द्वारिकेशदर्शनम् ॥
तोषकरं मोदकरं	मनसश्शुद्धिकरम् ।
सर्वचित्तरञ्जकं	द्वारिकेशदर्शनम् ॥
प्रणामैश्च पूजनं	पूजनैः कृपापरम् ।
पापतापतर्जनं	द्वारिकेशदर्शनम् ॥
वारुण्यां वन्दितं	सागरेण संस्तुतम् ।
भव्यं भद्रंकरं	द्वारिकेशदर्शनम् ॥
ऋक्मिण्याराधितं	वासुदेवाभिधम् ।
तुष्टिकरं पुष्टिकरं	द्वारिकेशदर्शनम् ॥
वैष्णवीयदर्शनं	वन्दनीय दर्शनम् ।
वन्दने कृते वरं	द्वारिकेशदर्शनम् ॥
घोरतमे कालेऽपि	कान्तकान्तिप्रदम् ।
सर्वोत्तमसाधकं	द्वारिकेशदर्शनम् ॥

=०=

માનવજીવનની વિશેષતા

પ્રો. ડૉ. કમલેશકુમાર છ. ચોકસી
નિદેશક, ભાષાસાહિત્યભવન,
ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૦૯

ભગવાને આપણને માનવ તરીકે અવતાર આપ્યો છે. આ માનવજીવન સહુ પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ મનાય છે. કેટલાક લોકોનું માનવું છે કે માનવેતર પ્રાણી વ્યક્તિગત અને બહુ બહુ તો થોડાક સમય માટે પારિવારિક જીવન જીવે છે. જ્યારે માનવ તો વ્યક્તિગત, પારિવારિક અને સામાજિક - એમ ત્રણ પ્રકારના જીવન જીવી જાણે છે. એટલે માનવજીવન શ્રેષ્ઠ છે. કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે કે માનવજીવનમાં જેટલી ઘેરી સંવેદના છે, તેટલી ઘેરી સંવેદના અન્ય પ્રાણીજીવનમાં નથી. એટલે આ માનવયોનિ મહત્વની છે. કેટલાક એમ માને છે કે પૃથ્વી ઉપરની અન્ય યોનિઓ માત્ર ભોગ યોનિઓ છે. એટલે કે એ યોનિઓમાં કરેલાં કર્મને માત્ર ભોગવવાનાં જ હોય છે, પોતાની રીતે કોઈ નવાં કર્મ કરી શકાતાં નથી. જ્યારે આ માનવ યોનિ તો ભોગયોનિની સાથે સાથે કર્મયોનિ પણ છે. અહીં કરેલાં કર્મ ભોગવવાની સાથે સાથે નવાં નવાં પૂણ્યકર્મો પણ કરી શકાય છે. આમ માનવ યોનિની વિશેષતા અનેક રીતે માનવામાં આવી છે.

અહીં ઉપર્યુક્ત બાબતોથી જુદી જ એક વિશેષતા વિચારવાનો ઉપક્રમ છે. એ મુજબ માનવયોનિમાં માનવને ત્રણ વિશેષ સુવિધાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે. એટલા માટે આ માનવ યોનિ વિશેષ છે. જેમ કે - ૧. માનવ છીએ એટલે હસવું અને રડવું ક્રિયા કરી શકીએ છીએ. માનવ સિવાય આ ક્રિયાઓ કોઈ પ્રાણી કરી શકતું નથી. ૨. પોતાની તમામ પ્રકારની લાગણીને વ્યક્ત કરવા માટે માનવ યોનિમાં વ્યક્તવાણિને બોલવાની સુવિધા પ્રાપ્ત થઈ છે. માનવેતર કેટલાક પ્રાણીઓ બોલે તો છે. પણ તે અવ્યક્તવાણી હોય છે. એ અવ્યક્તવાણીમાં શું બોલાય છે. તે સાંભળનાર સમજી શકતો નથી અને અમુક લાગણીઓને વ્યક્ત કરવા સિવાય બીજું કંઈ બોલી શકાતું નથી. જ્યારે માનવયોનિમાં જે સુવિધા પ્રાપ્ત થઈ છે, તેમાં માનવયોનિમાં હાથ નામનું એક વિશેષ અંગ ભગવાને આપ્યું છે. આ અંગ જેવું કામ કરી શકે છે, તેવું કામ કરનાર અંગ અન્ય કોઈ પ્રાણી પાસે હોતું નથી. આ રીતે જોઈએ, તો હસવા અને રડવાને કારણે, બોલી શકવાને કારણે અને શરીરમાં હાથ નામનું વિશેષ અંગ હોવાને કારણે - એમ એક સાથે ત્રણ સૌભાગ્ય મળ્યાં હોઈને માનવયોનિ મહાન છે, શ્રેષ્ઠ છે અને અન્ય યોનિઓ કરતાં વિશેષ છે.

આવા માનવયોનિ ધરાવતા પ્રત્યેક માણસે એ યાદ રાખવા જેવું છે કે ભગવાન તરફથી આ ત્રણ સૌભાગ્યની પ્રાપ્તિ થઈ જવા માત્રથી માનવ માનવ કહેવાતો નથી. પરંતુ આ ત્રણેય સૌભાગ્યના યથાવસર કરેલા ઉપયોગથી માનવ મહાન બની શકે છે. એથી માનવે એ જાણી લેવું જોઈએ કે એણે ક્યારે હસવાનું છે અને

ક્યારે રડવાનું છે. એ જ રીતે ક્યારે બોલવાનું છે અને શું બોલવાનું છે. વળી, હાથનો શો ઉપયોગ કરવાનો છે. જો માનવ આ ત્રણ બાબતો શીખતો નથી, તો ભગવાન તરફથી મળેલા આ વિશેષ સૌભાગ્યનો કોઈ મતલબ રહેતો નથી. આ સ્થિતિમાં તો માનવ યોનિ અન્ય યોનિની જેમ બની રહે છે.

ભગવાને માણસને હસવાનું અને રડવાનું જે સૌભાગ્ય આપ્યું છે, તેનો ક્યારે ઉપયોગ કરવાનો છે, તે પ્રથમ વિચારવું જોઈએ. સામાન્ય રીતે માણસ એવું માને છે કે હું સુખી હોઉં, ત્યારે મારે હસવું જોઈએ. આ માન્યતાના આધારે માણસ સુખનો અનુભવ કરી, તે સુખાનુભવને પ્રકટ કરવા માટે ભગવાને મને હસવાનું સૌભાગ્ય આપ્યું છે, એમ માનીને માણસ વર્તે છે. એવી જ રીતે હું દુઃખી હોઉં ત્યારે મારે રડવું જોઈએ આ માન્યતાના આધારે માણસ દુઃખનો અનુભવ કરી, તે દુઃખાનુભવને પ્રકટ કરવા માટે ભગવાને મને રડવાનું સૌભાગ્ય આપ્યું છે, એમ માને છે અને એ રીતે વર્તે છે. પરંતુ વાસ્તવિકતા જરા જુદી જ છે.

ભગવાને માણસને હસવાનું જે સૌભાગ્ય આપ્યું છે, તે પોતાના સુખના સંદર્ભે નથી, પરંતુ અન્ય પ્રાણીના સુખના સંદર્ભે છે. માણસ પોતે ગમે તેટલો દુઃખી હોય, પણ જ્યારે એ દુઃખી માણસ બીજા કોઈ પ્રાણીને સુખમાં જુવે, સુખનો અનુભવ કરતા જુવે, ત્યારે તેણે પોતાનું હાસ્ય પ્રકટ કરવાનું રહે છે. આ રીતે જોતાં બીજાને સુખી જોઈને માણસ હસી શકે, એ માટે ભગવાને માણસને હસવાનું સૌભાગ્ય આપ્યું છે. કારણ કે -

પરાન્ યઃ શુચિનઃ દૃષ્ટ્વા સ્વયં સુખમનુભવન્ ।

હસતિ યો જનઃ નિત્યં હસનં તસ્ય સાર્થકમ્ ॥

અર્થાત્, ‘જે માણસ પારકાને સુખી જોઈને પોતે સુખનો અનુભવ કરે છે અને (આ પ્રસંગે) જે માણસ સતત હસે છે, તેનું હસવું સાર્થક છે.’

એવી જ રીતે ભગવાને માણસને રડવાનું જે સૌભાગ્ય આપ્યું છે, તે પોતાના દુઃખના સંદર્ભે નથી, પરંતુ અન્ય પ્રાણીના દુઃખના સંદર્ભે છે. માણસ પોતે ગમે તેટલો સુખી હોય, પણ જ્યારે એ સુખી માણસ બીજા કોઈ પ્રાણીને દુઃખમાં જુવે, દુઃખનો અનુભવ કરતા જુવે, ત્યારે તેણે પોતાનું રુદન પ્રકટ કરવાનું રહે છે. આ રીતે જોતાં બીજાને દુઃખી જોઈને માણસ રડી શકે, એ માટે ભગવાને માણસને રડવાનું સૌભાગ્ય આપ્યું છે. કેમ કે -

દુઃચિનઃ યઃ પરાન્ દૃષ્ટ્વા સ્વયં દુઃખમનુભવન્ ।

રોદીતિ યો જનઃ નિત્યં રોદનં તસ્ય સાર્થકમ્ ॥

અર્થાત્, ‘જે માણસ પારકાને દુઃખી જોઈને પોતે દુઃખનો અનુભવ કરે છે અને (આ પ્રસંગે) જે માણસ સતત રડ્યા કરે છે, તેનું રડવું સાર્થક છે.’

જેટલા પણ મહાપુરુષો થઈ ગયા છે, તેમનાં વ્યક્તિગત જીવનને જુઓ. પ્રજા તરફથી મળતા પુષ્કળ પ્રેમ અને સહયોગને કારણે કોઈ પણ મહાપુરુષને વ્યક્તિ તરીકે કોઈ ખાસ દુઃખ હોતું નથી. પરંતુ છતાં તેઓ પારકાના અર્થાત્ પ્રજાના દુઃખને જોઈને સતત રડ્યા કરતા હોય છે.

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી વ્યક્તિ તરીકે સુખમાં હતા. તેમના ભક્તો તરફથી મળતા પ્રેમ અને સહયોગને કારણે તેમને કોઈ દુઃખ ન હતું. છતાં એક દિવસે જ્યારે તેઓ એક ઘટનાના સાક્ષી બન્યા ત્યારે, એમણે રુદન કર્યું હતું. વાત જાણે એમ હતી કે સ્વામીજી ગંગાનદીના કાંઠે ધ્યાનમાં બેઠા હતા. ધ્યાન પુરું થયું અને તેમણે આંખો ખોલી જ હતી કે એ જ ટાણે એક માતા ગંગાનદીના કિનારા તરફ આવતી દેખાયી. આ માતા ખોળામાં પોતાના મૃતબાળકના શબને લઈને ગંગામાં પધરાવવા માટે આવી હતી. તે ગંગાનદીના કિનારે બેઠી. એણે પોતાના ખોળામાં રહેલા પેલા બાલ-મૃતક-શરીર ઉપર મમતા ભરી દૃષ્ટિ નાંખી અને દુઃખી મનથી, કાળજું કઠણ કરીને ગંગાના પ્રવાહમાં પધરાવી દીધું. પણ આ તે શું? મૃતકશરીર ઉપર ઠાંકેલું વસ્ત્ર એ માતાએ પાછું ખીંચી લીધું. કારણ એ હતું કે પેલી માતા પાસે મૃતબાળકને ઢાંકવા માટે નવું વસ્ત્ર ખરીદવાના પણ પૈસા ન હતા. એટલે પોતાની સાડીનો એક ટૂકડો આ કામે વાપરીને એણે કામ ચલાવ્યું હતું. પરંતુ હવે જો આ સાડીનો ટૂકડો મૃતકની સાથે વહાવી દે, તો એ માતા પોતાના જીવતા શરીરને સરખી રીતે ઢાંકી શકે એમ ન હતી.

સ્વામીજી આ ઘટનાના સાક્ષી બન્યા. સ્વામીજીને પોતાનું કોઈ દુઃખ ન હતું. પરંતુ આ પારકા દુઃખને જોઈ સ્વામીજીની આંખમાંથી અશ્રુ સરી પડ્યા. પારકાના દુઃખને જોઈને આવા પ્રસંગે રડવા માટે જ ભગવાને માણસને રડવાનું સૌભાગ્ય (સૌભાગ્ય એટલા માટે કે આના કારણે માનવ પોતાની જાતને માનવ બનાવી શકે છે, કહેવડાવી શકે છે.) આપ્યું છે.

એવી જ રીતે સામાન્ય માનવી પણ ત્યારે મહાન બની જતો હોય છે, જ્યારે એ પોતે દુઃખમાં હોવા છતાં સુખી માણસને જોઈને પોતે હસતો રહે છે. સ્વામી માટે બલિદાન આપતા સેવકને જુઓ. પોતે તો સાધારણ સ્થિતિમાં હોય છે. એના ઉપર પરિવારની જવાબદારી હોય છે. સાધારણ સાધનોથી એ જીવન જીવતો હોવા છતાં પોતાની સામે ઊભા રહેલા સુખી એવા સ્વામીને જોઈએ પોતાનું હાસ્ય પ્રસારતો રહે છે. દર્દથી પરેશાન દર્દી પોતે તો દુઃખમાં હોય છે. છતાં સામે ઊભેલા સુખી સ્વજનને જોઈને સતત હાસ્ય પ્રકટાવે, તો સમજવું જોઈએ કે એ માનવ છે.

ભગવાને માણસને વાણી આપી છે. માનવને આ વાણીની પ્રાપ્તિ થવાથી એ મહાન કે વિશેષ બની શકતો નથી. પરંતુ જ્યારે કોઈ માનવ આ વાણીનો પ્રયોગ ક્યારે અને કેવી રીતે કરવો, એ શીખી લે છે. ત્યારે એ મહાન થવા તરફ આગળ વધે છે.

વાણીના સંદર્ભે કમ સે કમ બે બાબતો તો માણસે શીખવી જ જોઈએ. એક તો પુણ્ય કરનારી વ્યક્તિની પ્રશંસા કરવા માટે ક્યારેય મૌન ન રહેવું જોઈએ, બલ્કે આવા પ્રસંગે ભગવાને બક્ષેલી આ વાણીનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. કોઈ પુણ્ય કરતું હોય અને આપણે એના ઉત્સાહવર્ધન માટે બે બોલ ન બોલી શકીએ, તો સમજવું જોઈએ કે ભગવાને આપેલી વાણી વ્યર્થ છે.

પોતાને મોઢે પોતાની પ્રશંસા કરવા માટે માણસને ભગવાને વાણી નથી આપી. એવી જ રીતે હર કોઈની પ્રશંસા કરવા માટે ભગવાને સ્વજન કે મિત્ર જ્યારે પતન તરફ આગળ વધી રહ્યો હોય, ત્યારે એને અટકાવવા માટે વાણીનો પ્રયોગ કરવાનો છે. જો આવા તબક્કે માનવ વાણી પ્રયોગ કરે નહીં, તો સમજવું જોઈએ કે એનો માનવ અવતાર વ્યર્થ છે.

એવી જ રીતે પાપાયરણ કરતા સ્વજનને, દુર્વ્યસનમાં પ્રવૃત્ત મિત્રજનને નિવારવા માટે વાણીપ્રયોગ કરવાનો રહે છે. ક્યારેક તો આવો વાણીપ્રયોગ જો ઉગ્રતાની અપેક્ષા રાખતો હોય, તો ઉગ્ર વાણી પણ વાપરવી પડે. ભગવાને માનવને આવાં કાર્યો માટે વાણીનો ઉપયોગ કરવાનું સૌભાગ્ય આપ્યું છે.

पापकर्मरतं मित्रं वाचा निवारयति यः ।

कटुवाक् युज्यमानोऽपि सफलः मानवः भवेत् ॥

અર્થાત્, ‘પાપ કર્મમાં લાગેલા મિત્રને જે માણસ પોતાની વાણીથી અટકાવી જાણે છે, તે કોઈક વાર કટુવાણીનો પ્રયોગ કરતો હોય, તો પણ તે ભગવાને આપેલી વાણીનો પ્રયોગ કરીને પોતાનું જીવન સફળ બનાવી લે છે.’

સાથે સાથે સન્માર્ગે કાર્ય કરતા કોઈ જાણ્યા કે અજાણ્યા, પોતાના કે પારકા સહુનો પ્રશંસાત્મક વાણીપ્રયોગ કરીને ઉત્સાહ વધારવો, એ પણ માનવને મળેલી વાણી થકી શક્ય બને છે. જો આ શક્ય કાર્ય ન કરી શકીએ, તો ભગવાને આપેલા વાણીના આ સૌભાગ્યનો આપણે ઉપયોગ કર્યો નથી, એમ કહેવું પડે. માટે દરેક માનવે ધર્મ કે પરોપકારના કાર્યમાં લાગેલી વ્યક્તિના ઉત્સાહને વધારવા માટે અને એની પ્રશંસા કરવા માટે વાણી વાપરવાની રહે છે.

कार्यं पुण्यस्य कुर्वन्तं स्वकमन्यं च यज्जनम् ।

प्रशंसति मधुवाचा तस्य वाक् सफला मता ॥

અર્થાત્, ‘પુણ્ય કાર્ય કરતા પોતાના જાણીતા કે પારકા અજાણ માણસની જે મધુરવાણીથી પ્રશંસા કરે છે. તે માણસની વાણી સફળ છે. એમ સમજવું જોઈએ.’

હવે હાથના સદુપયોગનો વિચાર કરીએ. ભગવાને માનવને આપેલું આ હાથ નામે ઓળખાતું અંગ લેવાને માટે નથી. પરંતુ એ તો આપવાને માટે છે. કોઈની માલિકીની વસ્તુને પડાવી લેવા માટે નથી, પરંતુ પોતાની માલિકીની વસ્તુને અન્યના ઉપયોગને માટે પ્રેમપૂર્વક સમર્પિત કરવાને માટે ભગવાને માણસને હાથ આપ્યા છે.

સામાન્ય રીતે માણસ હાથનો ઉપયોગ લેવાને માટે કરતો રહે છે. સતત આ પ્રકારના વર્તનને કારણે આવો માણસ વિચારતો થાય છે કે ભગવાને મને જે આ હાથ આપ્યા છે, તે લેવાને માટે જ છે. હાથ આપવાને

માટે પણ વાપરવાના છે, એ તેને સમજાતું નથી. પરિણામે ભગવાને હાથ આપીને માનવજીવનને જે વિશેષતા બક્ષી છે, તે વિશેષતાથી માનવજીવન દૂર જતું રહે છે.

માનવજીવન દરમ્યાન હાથથી જેટલું ગ્રહણ કર્યું હોય, તેથી વધારે દાન કર્યું હોય, તો સમજવું કે માનવજીવન સાર્થક છે. પણ જો હાથથી ગ્રહણ વધારે કર્યું હોય, અને દાન ઓછું કર્યું હોય, તો સમજવું જોઈએ કે માનવજીવન મળ્યું ખરું પણ જે સૌભાગ્ય સાથે માનવ જીવન પ્રાપ્ત થયું હતું, તે સૌભાગ્ય ભોગવી શકાયું નથી.

પ્રતિગૃહ્ય કરાભ્યાં યઃ સતતં સુખમીહતે ।

દાને યસ્ય રુચિર્નાસ્તિ વ્યર્થં માનવજીવનમ્ ॥

અર્થાત્, ‘હાથથી વસ્તુઓને આમ તેમથી લઈ લઈને જે માણસ સતત સુખની કામના કરતો રહે છે, અને આપવામાં એની કોઈ રુચિ ન હોય, તો સમજવું કે તેનું માનવજીવન વ્યર્થ છે.’

આનો મતલબ એ નથી ભગવાને માણસને હાથ લેવા માટે નથી આપ્યા. હકીકતે તો માણસે પોતાની હાથથી અનેક વસ્તુઓનું ગ્રહણ કરવાનું છે. ખાસ કરીને બે પ્રકારની વસ્તુઓ. એક તો એવી વસ્તુઓ કે જે બગડી ગઈ છે અને સુધારાની અપેક્ષા રાખે છે. અને બીજી એવી વસ્તુઓ જે અશુદ્ધ થઈ ગઈ છે અને હવે એ શુદ્ધિની અપેક્ષા રાખે છે. માણસે આવી તમામ વસ્તુઓ પોતાના હાથમાં લેવાની છે અને પોતાના જ્ઞાનપૂર્વકના પુરુષાર્થથી આવી વસ્તુઓને સુધારી દેવાની છે અને પરિશુદ્ધ બનાવી દેવાની છે. ટૂંકમાં વસ્તુને સુધારવા માટે અને શુદ્ધીકરણ માટે માણસ વસ્તુઓ પોતાના હાથમાં લેવાની છે. માત્ર સુખભોગને માટે જ નહીં. આમ કરનાર માણસનું જીવન પણ સફળ બની રહે છે.

આમ માનવજીવન રડવા-હસવાની ક્રિયા કરી શકવાને કારણે, વાણી પ્રયોગ કરી શકવાને કારણે અને હાથ નામ ઓળખાતા અન્ય કોઈ પ્રાણીની પાસે નથી એવા અંગની પ્રાપ્તિને કારણે વિશેષ છે. આવી વિશેષતા પ્રાપ્ત કરીને દરેક માનવે પોતાના જીવનને સફળ બનાવવા માટે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે યથાવસરે રડીને અને હસીને, પ્રશંસાત્મક કે કટુ વાણીનો પ્રયોગ કરીને અને હાથથી દાન અને ગ્રહણ કરીને પોતાનું માનવજીવન સફળ બનાવવું જોઈએ. (ઇતિ શમ્)

= ૦ =

॥ अभिज्ञानशाकुन्तल नाटक की देवनागरी वाचना में अत्र तत्र सर्वत्र फैली क्षतियाँ ॥

— डॉ. वसन्तकुमार म. भट्ट
पूर्व-निदेशक, भाषा-साहित्यभवन, गुजरात युनिवर्सिटी, अहमदाबाद

भूमिका :

सर विलियम जोन्स ने ई. स. १७८९ में अभिज्ञानशाकुन्तलम् नाटक का सब से पहला अंग्रेजी अनुवाद किया था। तथा नाट्यकार के रूप में कालिदास का कितना महत्त्व है यह युरोपीय प्रजा को समझाने के लिए कालिदास को “भारत का शेक्सपियर” कहा। इस अंग्रेजी अनुवाद का प्रकाशन करते समय उनको यह मालूम ही नहीं था कि इस नाटक की अन्यान्य वाचनाएं भी हैं। किन्तु उस पहला अंग्रेजी अनुवाद प्रकाशित होने के बाद इस नाटक का पाठ कितनी वाचनाओं में प्रवाहित हुआ है? उसकी गवेषणा भी शुरू हुई। सर्व प्रथम ई. स. १८४२ में ओटो बोटलिंग ने देवनागरी पाण्डुलिपियों के आधार पर इसी नाटक की देवनागरी वाचना के (लघु) पाठ का समीक्षित पाठ-सम्पादन प्रकाशित किया। तत्पश्चात् मोनियर विलियम्स ने १८७६ में कुछ अन्य पाण्डुलिपियों के आधार पर पुनः एक बार देवनागरी वाचना का समीक्षित पाठ तैयार किया। इनके बाद डॉ. रिचार्ड पिशेल ने इस नाटक की बंगाली पाण्डुलिपियों के आधार पर, बंगाली वाचना का समीक्षित पाठसम्पादन तैयार किया। जिसका हार्वर्ड ओरिएण्टल सिरीज़ में, १८८९ में, प्रकाशन हुआ है। इसमें इस नाटक का जो बंगाली पाठ था वह बृहदाकार वाला था। प्रोफे. पी. एन. पाटणकर जी ने उसी वर्ष में (ई. स. १८८९ में) कतिपय नवीन देवनागरी पाण्डुलिपियों का विनियोग करके, “देवनागरी वाचना का शुद्धतर समीक्षित पाठ” तैयार किया। जिसका द्वितीय संस्करण भी ई. स. १९०२ में निकला था। तीसरा महत्त्वपूर्ण प्रयास है प्रोफे. कार्ल कैप्लर का। जिन्होंने ई. स. १९०९ में देवनागरी वाचना का समीक्षित पाठसम्पादन किया। इसमें उन्होंने उच्चतर समीक्षा के मानदण्ड से परीक्षा करते हुए ‘तथाहि’ ‘कुतः’ ‘एवं’ ‘अपि’ ‘च’ जैसे निपातों के द्वारा प्रस्तुत हो रहे अनेक श्लोकों को निकाल दिया, जिसमें से एक “गान्धर्वेण विवाहेन०” वाला श्लोक भी था^१। इसी तरह से कालान्तर में भी देवनागरी वाचना के अनेकानेक संस्करण प्रकाशित होते रहे हैं। साहित्य अकादमी, दिल्ली के द्वारा महा-महोपाध्याय प्रोफे. गौरीनाथ शास्त्री (कुलपति, बी.एच. यु., वाराणसी) के द्वारा ई. स. १९८० में देवनागरी वाचना का पाठसम्पादन प्रकाशित हुआ। उसी सिलसिले में प्रोफे. श्री रेवाप्रसाद द्विवेदी (वाराणसी) ने जब कालिदास ग्रन्थावली का सम्पादन ई. स. १९८६ में किया तो उसमें भी इस नाटक का देवनागरी पाठ ही प्रकाशित किया। यहाँ उल्लेखनीय है कि उपर्युक्त सभी पाठ-

१. Kalidasa's S'akuntala (KÜRZERE Text Form), Ed, Carl Cappeller, Leipzig, 1909

सम्पादकों ने जिस देवनागरी वाचना के पाठ का प्रकाशन किया है, उनमें इस नाटक का केवल लघुपाठ ही प्रकाशित हुआ है। तथा इन सभी पाठसम्पादकों ने आठ या दश, अथवा अधिक से अधिक चौदह पाण्डुलिपियों का ही विनियोग करके अपने अपने तथाकथित समीक्षित पाठ तैयार किये हैं। (डॉ. गौरीनाथ शास्त्री एवं डॉ. श्री रेवाप्रसाद द्विवेदी जी जैसे अग्रगण्य अर्वाचीन विद्वानों ने तो प्रायः अपने पुरोगामी सम्पादकों के मुद्रित संस्करणों का ही प्राधान्येन विनियोग किया है।) मतलब कि इन सभी विद्वानों के पाठसम्पादनों में से हम यह नहीं जान पाते हैं कि देवनागरी वाचना का प्राचीनतम पाठ कैसा है, और वह पाठ कालान्तर में क्रमशः कितने स्वरूपों में आविष्कृत किया गया है? क्योंकि ऐसा लगता है कि इस नाटक की सैंकड़ों देवनागरी पाण्डुलिपियाँ उपलब्ध होते हुए भी, अद्यावधि किसी भी विद्वान् ने दश-पंद्रह से अधिक पाण्डुलिपियाँ देखी ही नहीं है। इन सभी प्रयासों के बाद, न्यू केटलोगस केटलोगरम्, मद्रास (ई. स. १९६५) में इस नाटक की पाण्डुलिपियों का जो व्यापक सर्वेक्षण उपलब्ध है एवं नेशनल मिशन फोर-मेन्युस्क्रिप्ट, दिल्ली ने जो सर्वेक्षण एकत्र किया है उसका भी कोई विनियोग अद्यावधि किसी ने नहीं उठाया है ॥

करीब सो-सवासो वर्षों से देवनागरी वाचना का जो पाठ (=लघुपाठ) पठन-पाठन में आरूढ हो गया है उसमें बहुविध क्षतियाँ विद्यमान हैं। किन्तु साहित्यरसिकों ने उनको “पश्यन्नपि न पश्यति” की तरह, पहचानी ही नहीं है। अथवा किसी विद्वान् ने यदि उनमें से एक-दो क्षतियाँ पहचानी भी होगी, तो गजनिमीलिका-न्याय से उनकी ओर अनदेखी ही की होगी। अतः, इस नाटक की प्राप्य पाण्डुलिपियों का व्यापक सर्वेक्षण करना चाहिए, एवं यथासम्भव कुछ अधिक पाण्डुलिपियों को एकत्र करके उनके आधार पर एक नया समीक्षित पाठसम्पादन करना चाहिए। किन्तु इस दिशा में अग्रेसारित होने से पहले, प्रचलित देवनागरी पाठ में बहुविध क्षतियाँ विद्यमान हैं ऐसा जो आरोप लगाया गया है, उसका समर्थन करना अति-आवश्यक है, जिसके लिए अनेक आन्तरिक/कृतिनिष्ठ प्रमाणों का निरूपण किया जाता है :-

इस नाटक की देवनागरी वाचना के (उन्नीसवीं शती के) आरम्भिक संस्करणों में इस नाट्य-कृति का शीर्षक “अभिज्ञानशकुन्तलम्” रखा गया है। (जैसे कि, ओटो बोहर्तलिंग, मोनियर विलियम्स, एम. आर. काळे, कैप्लर, पी. एन. पाटणकर, शारदा रंजन राय, गौरीनाथ शास्त्री ने इस शीर्षक को माना है।) किन्तु निर्णय सागर प्रेस, मुंबई की आवृत्ति में एवं पं. श्री रेवाप्रसाद द्विवेदी जी आदी के द्वारा “अभिज्ञानशाकुन्तलम्” ऐसा शीर्षक दिया गया है। कहने का तात्पर्य यही है कि इस नाट्यकृति के शीर्षक से ही विवादास्पद परिस्थिति का आरम्भ हो जाता है। इसके साथ साथ, निम्नोक्त स्थानों की भी संदेहास्पद एवं विवादास्पद परिस्थितियों से हम अवगत होंगे :-

(क) भरत मुनि ने संस्कृत नाटकों में स्त्री-पात्र परिजन वर्ग एवं विदूषक के लिए शौरसेनी प्रकार की प्राकृत भाषा का विधान किया है। किन्तु कालिदास के इस नाटक की देवनागरी वाचना के पाठ में सर्वत्र महाराष्ट्री

प्राकृत भाषा का विनियोग हुआ दिखता है। (कालिदास के समय में, यानि प्रथम शती में तो इस महाराष्ट्री प्राकृत का आविर्भाव भी नहीं हुआ था। (मतलब की देवनागरी वाचना के इस अभिज्ञानशाकुन्तलम् नाटक की भाषा का कलेवर भी परवर्ती काल का है ऐसा स्वतः सिद्ध होता है।

- (ख) इस नाटक में अनेक स्था पर (आर्या छन्द में निबद्ध) प्राकृत गाथाओं का प्रयोग किया गया है। किन्तु उनमें पिंगलसूत्रोक्त आर्या छन्द का लक्षण पूर्णतया घटिन नहीं होता है।
- (ग) प्रथमांक में जो भ्रमर-बाधा प्रसंग आता है, उसमें “चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमती..... वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती ॥” इस श्लोक का अवतार प्रकाशित संस्करणों में “सस्पृहम्” जैसी रंगसूचना से किया जाता है। जो नितान्त अनुचित है। क्योंकि इस श्लोक की अन्तिम पङ्क्ति देखते ही समझ में आता है कि नायक दुष्यन्त शकुन्तला के मुख पर मंडरा रहे भ्रमर के प्रति ईर्ष्या भाव प्रदर्शित कर रहा है। वह उनको स्पृहा के साथ देख ही नहीं रहा है। अर्थात् यहाँ रंगसूचना में विसंगति दिख रही है।
- (घ) डॉ. एस. के. बेलवालकर जी ने बताया है कि - तीसरे अंक के कथाप्रवाह में जो समय-सूचक रंगसूचनाएँ दी गई हैं वे सुसंगत नहीं हैं। जैसे कि - नायक एवं नायिका को एकान्त प्रदान करने के लिए दोनों सहेलियाँ आश्रम के मृग-पोतक को लेकर चली जाती हैं। रंगमंच पर, मध्याह्न के समय में दुष्यन्त और शकुन्तला अकेले हैं, उन दोनों के बीच में जो बातचीत होती है, वह केवल दश उक्तियों तक सीमित है, उतनी क्षणों में ही रात्रि-काल का आगमन हो गया है ऐसा नैपथ्योक्ति से कहा जाता है :-

१. शकुन्तला - कहां गदाओ एव्व । (कथं गते एव ।)

२. राजा - अलमावेगेन । नन्वयमाराधयिता जनस्तव समीपे वर्तते ।

किं शीतलैः क्लमविनोदिभीरार्द्रवातान्, संचारयामि नलिनीदलतालवृन्तैः ।

अङ्गे निधाय करभोरु ! यथासुखं ते, संवाहयामि चरणावुत पद्मताम्रौ ॥ (३-१८)

३. शकुन्तला - ण माणणीएसु अत्ताणं अवराहइस्सं । (न माननीयेषु आत्मानमपराधयिष्यामि ।)

(उत्थाय गन्तुम् इच्छति ।)

४. राजा - सुन्दरि ! अनिर्वाणो दिवसः । इयं च ते शरीरावस्था,

उत्पृज्य कुसुमशयनं नलिनीदलकल्पितस्तनावरणम् ।

कथमातपे गमिष्यति परिबाधा पेलवैरङ्गैः ॥ (३-१९) (इति बलादेनां निवर्तयति)

५. शकुन्तला - पोरव, रक्ख अविणअं । मअणसंतत्तावि ण हु अत्तपो पहवामि । (पौरव, रक्ष अविनयम् ।

मदनसंतसापि न खलु आत्मनः प्रभवामि ।

६. राजा - भीरु, अलं गुरुजनभयेन । दृष्ट्वा ते विदितधर्मा तत्रभवान् दोषं ग्रहिष्यति कुलपतिः

अपि च,

गान्धर्वेण विवाहेन बह्व्यो राजर्षिकन्यकाः ।

श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चाभनन्दिताः ॥ (३-२०)

७. शकुन्तला - मुंच दाव मं । भूओ वि सहीअणं अणुमाणइस्सं ।

(मुञ्च तावन्माम्, भूयोऽपि सखीजनमनुमानयिष्ये ।)

८. राजा - भवतु, मोक्ष्यामि ।

९. शकुन्तला - कदा । (कदा ।)

१०. राजा - अपरिक्षतकोमलस्य यावत् कुसुमस्येव नवस्य षट्पदेन ।

अधरस्य पिपासता मया ते सदयं सुन्दरि, गृह्यते रसोऽस्य ॥ (३-२१)

(इति मुखमस्याः समुन्नमयितुमिच्छति । शकुन्तला परिहरति नाट्येन ।)

११. (नेपथ्ये) - चक्रवाकवहुए, आमंतिहि सहअरं । उवट्टिआ रअणी । (चक्रवाकवधूके, आमन्त्रयस्व सहचरम्, उपस्थिता रजनी ।)

यहाँ पर स्पष्टतया चौथी उक्ति में राजा दुष्यन्त ने शकुन्तला को कहा है कि इतनी कड़ी धूप में तुम कुसुमशयन को छोड़ कर, कैसे लतावलय से बाहर निकलोगी ? । अर्थात् अभी तो मध्याह्न का समय चल रहा है । तत्पश्चात् ग्यारहवीं नेपथ्य-उक्ति में कहा जाता है कि रात्रि आ गई, हे चक्रवाकवधू तुम अपने सहचर से बिदाई ले लो ॥

इस तरह से प्रणय-प्रसंग का अतिसंक्षिप्त काल में सिमट लिया जाना ऐसा सूचित करता है कि इस प्रसंग के मूल पाठ्यांश में भारी कटौती हुई होगी । मूल पाठ्यांश ऐसा रहा होगा कि जिसमें मध्याह्न के बाद सायंकाल पर्यन्त के भी कुछ संवाद रहे हों, एवं तत्पश्चात् ही रात्रि का आगमन होने की सूचना ही गई होगी ॥

(ड) इसी तीसरे अंक के उपान्त्य श्लोक का सूक्ष्मेक्षिका से परीक्षण करने की आवश्यकता है । आश्रम-माता गौतमी शकुन्तला के शरीरदाह को मिटाने के लिए यज्ञशाला का शान्त्युदक लेकर, रंगमंच पर आती है । तथा शकुन्तला को अपने साथ लेकर उटज की ओर चली जाती है । तब भोग-वंचित दुष्यन्त, जो विटपान्तरित होकर खडा था, वह अब रंगमंच पर आकर निम्नोक्त श्लोक में अफसोस व्यक्त करने लगता है :-

तस्याः पुष्पमयी शरीरलुलिता शय्या शिलायामियं

क्लान्तो मन्मनथलेख एष नलिनीपत्रे नखैरर्पितः ।

हस्ताद् भ्रष्टमिदं बीसाभरणमित्यासज्यमानेक्षणो

निर्गन्तु सहसा न वेतसगृहाच्छक्नोमि शून्यादपि ॥ (३-२३)

इस श्लोक के अधो रेखाङ्कित शब्दों से दुष्यन्त ने शकुन्तला की याद दिलाने वाली तीन चीजों का परिगणन करवाया है । जिनको सुन कर तुरंत प्रेक्षकों को स्मरण आयेगा कि इस अंक के आरम्भ में ही कहा

गया है कि “एषा मे मनोरथप्रियतमा सकुसुमास्तरणं शिलापट्टम् अधिशयाना सखीभ्याम् अन्वास्यते ।” यानि रंगमंच पर कुसुम-शय्या का होना यथार्थ है। उसी तरह से प्रेक्षकों को यह भी याद आयेगा कि प्रियंवदा के अनुरोध पर शकुन्तला ने “तव न जाने हृदयम्०” शब्दों वाला मदनलेख नलिनीपत्र पर उत्कीर्ण किया था। तो उसका भी रंगमंच पर होना उचित है। किन्तु दुष्यन्त ने जो तीसरी चीज का उल्लेख किया है कि शकुन्तला के हाथ में गिरा बीसाभरण भी रंगमंच पर अभी भी मौजूद है, जिसको वहाँ छोड़कर, वह लतावलय से बाहर निकलने में समर्थ नहीं है। अब इस तीसरी चीज से जुड़ा हो ऐसे कोई प्रसंग का दृश्य तो (इस देवनागरी वाचना के लघुपाठ में) निरूपित हुआ ही नहीं है। इस बीसाभरण से जुड़ा कोई प्रसंग मूल में न हो ऐसा तो हो ही नहीं सकता। क्योंकि नाटक मात्र का यह वैश्विक नियम है कि जिस चीज का अंक में (कथाप्रवाह) में एक बार भी निर्देश किया जाता है तो उससे जुड़ा कोई प्रसंग होना ही चाहिए। नाटक एक समयबद्ध कला होने के कारण उसमें एक भी फिजुल चीज का निर्देश नाट्यसमीक्षकों के द्वारा असह्य माना गया है। अतः इस दृष्टि से सोचने से सूचित होता है कि शकुन्तला के हाथ से भ्रष्ट हुए इस बीसाभरण (मृणालवलय) के साथ जुड़ा कोई प्रसंग पहले था, लेकिन देवनागरी वाचना के इस लघुपाठ में से वह गायब हो (यानि हटाया) गया है।

- (च) तीसरे अंक के आरम्भ में प्रेक्षकों को कहा जाता है कि मदनसंतप्ता शकुन्तला एक शिलातल पर, पुष्पों की शय्या में लेटी हुई अवस्था में प्रविष्ट होती है। उसके आसपास में उनकी दो सहेलियाँ बैठी हैं और वे उसको नलिनीदल से पवन झल रही हैं। लेकिन शकुन्तला को कुछ सुध-बुध है नहीं। जब उसे पूछा जाता है कि क्या तुम्हें यह नलिनीपत्र का वात सुख पहुँचाता है?, तब वह सामने प्रश्न करती है कि “क्या सहेलियाँ, मुझे पवन झल रही हैं?”। यानि वह अपने आसपास कौन है, एवं क्या हो रहा है इत्यादि कुछ जानती ही नहीं है। इस गम्भीर हालात को देख कर, प्रियंवदा ने कहा है कि “अक्षमा इयम् कालहरणस्य ।” अतः अब देखना होगा कि पुष्पों पर लेटी शकुन्तला कब बैठती है, कब खड़ी होती है और कब चलती है?। देवनागरी वाचना का जो पाठ प्रचलन में आ गया है उसमें जब हम देखते हैं तो मालूम होता है कि सब से पहले अनसूया ने शकुन्तला के संताप का क्या कारण होगा? वह जानने के लिए, उसको ही पूछना चाहिए ऐसा सुझाव दिया, तब रंगसूचना दी गई है कि १. शकुन्तला “पूर्वार्धेन शयनाद् उत्थाय” बोलती है (ः— *हला किं वक्तुकामासि*)। उसके बाद २. मदनलेख लिखते समय शकुन्तला को “*उपविष्टा चिन्तयति*” जैसी रंगसूचना से लेटी हुई अवस्था में से, शिलातल पर बिठाई गई है। तत्पश्चात् जब उसके मदनलेख के शब्दों को सुनते ही, नायक दुष्यन्त सहसा रंगमंच पर प्रकट होता है तब अनसूया उसका वाचिक स्वागत करती है। और उसको शकुन्तला के साथ में (जिस शिलातल पर शकुन्तला बैठी है उसी शिलातल पर), बैठने की विज्ञप्ति करती है। तब दो रंगसूचनाएं ध्यानास्पद हैं :- ३. *राजा उपविशति*। ४. *शकुन्तला सलज्जं*

तिष्ठति / इन दोनों रंगसूचनाओं के अनुसार अब नायक शिलातल पर बैठेगा और शकुन्तला लज्जापूर्ण भावों के साथ उसी के पास में खडी होगी। तत्पश्चात् नायक-नायिका को एकान्त मिलन का अवकाश देने के लिए दोनों सहेलियाँ वहाँ से चली जाती है। अब रंगमंच पर नायक एवं नायिका दो ही उपस्थित है, तब दुष्यन्त ने शकुन्तला के पद्मताम्रवर्णी चरणों को अपनी गोदी में लेकर, उनका संवाहन करने का प्रस्ताव रखा। तब शकुन्तला ने कहा कि माननीय व्यक्ति से ऐसी सेवा लेकर, मैं अपने आपको अपराध में डालना नहीं चाहती हूँ। यहाँ ५. रंगसूचना दी जाती है कि — “*इति उत्थाय गन्तुम् इच्छति*”। - यहाँ जिस क्रम में ये पाँच रंगसूचनाएं रखी गई है वे परस्पर में सुसंगत नहीं है। क्योंकि राजा ने जब अनसूया की विज्ञप्ति से शिलातल पर आसन ग्रहण किया, तब तो शकुन्तला के लिए (चौथी रंगसूचना से) कहा गया है कि वह लज्जा के साथ खडी हो जाती है। अब ऐसी कठी हुई नायिका को, कथाप्रवाह आगे बढ़ते ही, दुष्यन्त कैसे कहैगा कि तुम अनुमति दो तो मैं आपके पाँव मेरी गोदी में रख कर, उनका संवाहन करने को तैयार हूँ। एवमेव, खडी हो चुकी नायिका के लिए जो पाँचवी रंगसूचना दी गई है कि *वह खडी होकर, जाने की इच्छा कर रही है* / तो वह सर्वथा विसंगति-युक्त है। इससे भी सिद्ध होता है कि देवनागरी वाचना के प्रचलित (लघु) पाठ में मंचन के सन्दर्भ में दी गई रंगसूचनाएँ परस्पर विरुद्ध एवं विसंगति से भरी पडी है, जो कथमपि मौलिक दिखती नहीं है ॥

कवि कालिदास ने तृतीयांक में मदनसंतप्ता शकुन्तला की पुष्पों की शय्या पर लेटी हुई अवस्था वाली जो दृश्य-योजना मूल में सोची है, उसका परामर्श किया जाय तो शकुन्तला को बहुत लम्बे समय तक रंगमंच पर लेटे ही रहना है। यानि कि मदनलेख लिखते समय एवं उसको पढ कर सहेलियों को सुनाते समय भी उसे लेटे ही रहना है। तथा राजा को जब उसके साथ में (अनसूया के द्वारा विज्ञप्ति करके) बिठाया जाता है तब भी उसको लेटे ही रहना है। तत्पश्चात् दोनों सहेलियों की रंग से बिदाई हो जाने के बाद, राजा जब निम्नोक्त श्लोक से उसके पाद-संवाहन का प्रस्ताव रखे तब ही उसको पुष्पशय्या से उठना है। कवि के द्वारा मूल में सोची गई मंचनलक्ष्यी योजना समझने के लिए यह श्लोक ही सुस्पष्ट दिशासूचक आन्तरिक प्रमाण है :-

किं शीतलैः क्लमविनोदिभिरार्द्रवातान्,
संचारयामि नलिनीदलतालवृत्तैः ।
अङ्गे निधाय करभोरु यथासुखं ते,
संवाहयामि चरणावुत पद्मताम्रौ^२ ॥ (३-१८)

२. इसको स्पष्ट करते हुए टीकाकार राघव भट्ट ने लिखा है “करभोरु-पद्मताम्रौ इति पदाभ्यां चरणयोः संवाहन योग्यत्वं ध्वनितम् । चरणावङ्गे निधायेत्यनेन च स्वस्य संवाहनकौशलं ध्वनितम् । प्रका. राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान, दिल्ली, २००६, (पृ. १०७)

अर्थात् देवनागरी वाचना के प्रकाशित संस्करणों में इस नाटक का जो पाठ पढा जा रहा है उसमें मंचनलक्ष्यी रंगसूचनाओं में पारस्परिक विरोध एवं विसंगतियाँ विद्यमान हैं। अतः इस सुप्रचलित पाठ को हम कथमपि श्रद्धेय एवं ग्राह्य पाठ नहीं कह सकते हैं ॥ ऐसे देवनागरी वाचना के प्रकाशित पाठ की दुर्दशा को दस्तावेजीय प्रमाणों से समझने के लिए हस्तलिखित ग्रन्थ-भण्डारों में सुरक्षित शताधिक पाण्डुलिपियाँ एकत्र करके समीक्षित पाठसम्पादन करने का अभिनव प्रयास करना चाहिए ॥

(छ) तृतीयांक के आरम्भ में कामयमानावस्थ दुष्यन्त मालिनी-नदी के तट पर शकुन्तला और उसकी सहेलियों को ढूँढता हुआ घुमता-फिरता है। मार्ग में स्वगत-उक्ति के रूप में वह बोलता है कि —

(मदनबाधां निरूप्य) भगवन् कुसुमायुध, त्वया चन्द्रमसा च विश्वसनीयाभ्याम् अतिसन्धीयते कामिजनसार्थः ।
कुतः,

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दो-

द्वयमिदमयथार्थं दृश्यते मद्विधेषु ।

विसृजति हिमगर्भैरग्निमिन्दुर्मयूखै-

स्त्वमपि कुसुमबाणान् वज्रसारीकरोषि ॥ (३-३)

(परिक्रम्य) क्व नु खलु संस्थिते कर्मणि.....इत्यादि ॥

यहाँ पर, कालिदास की निरूपण-शैली को स्मरण-पट में लायेंगे तो समझ में आता है कि जिस कामदेव के वज्रसारीभूत बाणों को लेकर दुष्यन्त उसको कोसता है, वह सर्वथा तो उचित नहीं है। क्योंकि प्रेम-जन्य पीडा किसको पसंद नहीं आती है। प्रचलित देवनागरी पाठ (जिस पर राघव भट्ट ने टीका लिखी है, उस) में उपर्युक्त एकल श्लोक वाग्दोष से युक्त है। सामान्यतः कालिदास ऐसे वाग्दोषों से बचने के लिए, एक पक्ष को प्रस्तुत करके तुरन्त ही “अथवा” निपात से पक्षान्तर को प्रस्तुत करते ही हैं। जैसे कि, रघुवंश में कवि ने आरम्भ में तो बोल दिया कि “क्व सूर्यप्रभवो वंशः, क्व चाल्पविषया मतिः । तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् । प्रांशु लभ्ये फल लोभाद् उद्धाहुरिव वामनः ॥ मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्यामि उपहास्यताम् ।” अब, इता बोल देने के बाद तो कवि को रघुवंश के निर्माण-कर्म से विरत हो जाना चाहिए। लेकिन इस वाग्दोष से मुक्त होने के लिए कवि अनुगामी श्लोक में कहते हैं कि, “अथवा कृतवाग्-द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्वसूरिभिः । मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्यैवास्ति मे गतिः ॥ इसी तरह से अभिज्ञानशाकुन्तल नाटक में भी अनेक स्थान पर कालिदास ने “अथवा” निपात के द्वारा, पक्षान्तर प्रस्तुत करते हुए, वाग्दोष को निर्मूल किया है। अतः “तव कुसुमशरत्वम्” श्लोक के बाद, निम्नोक्त श्लोक का होना अनिवार्य लगता है :—

अनिशमपि मकरकेतुर्मनसो रुजमावहन्नभिमतो मे ।

यदि मदिरायतननां ताम् अधिकृत्य प्रहरति ॥ (३-४)

यानि जिस कामदेव ने वज्रसारीकृत बाण दुष्यन्त पर छोड़े हैं, वे बाण यदि उस मदिरायतनयना शकुन्तला के सन्दर्भ में छोड़े हैं तो, वह उसको अभिमत है, रुचिकर है। इस तरह से पूर्व श्लोक के द्वारा दुष्यन्त के कथन में जो एकपक्षीयता का दोष है, उसको निर्दुष्ट करने के लिए यह दूसरा का होना आवश्यक है, जो कवि की शैली के अनुरूप भी है। फिर भी राघव भट्ट ने अपने देवनागरी पाठ में से उसको हटा दिया है। एवमेव, परवर्ती काल के अनेक पाठसम्पादकों ने इस दूसरे श्लोक को अमान्य किया है। जिससे सिद्ध होता है कि वर्तमान में प्रचलित हुआ देवनागरी वाचना का पाठ संक्षिप्त किया गया है ॥

- (ज) इस संक्षिप्त किये गये पाठ में कुत्रचित् प्रक्षिप्त श्लोक भी घुस गये हैं ऐसा भी दिख रहा है। जैसे कि (१) अहो प्रवातसुभगोऽयमुद्देशः । शक्यमरविन्दसुरभि० - इस श्लोक से पूर्व में, दुष्यन्त का जो वाक्य चल रहा है कि, “...मालिनीतीरे ससखीजना शकुन्तला गमयति । तत्रैव तावद् गच्छामि ।” ठीक उसके बाद, कतिपय पाण्डुलिपियों में (एवं पं. श्री रेवाप्रसाद जी आदि के प्रकाशित संस्करणों में भी) निम्नोक्त श्लोक प्राप्त होता है :- “अनया बालपादपवीथ्या सुतनुरचिरंगतेति तर्कयामि । कुतः -

संमीलन्ति न तावद् बन्धनकोशास्तयावचितपुष्पाः ।

क्षीरस्निग्धाश्चामी दृश्यन्ते किसलयच्छेदाः ॥”

इस श्लोक के द्वारा कहा गया है कि (=दुष्यन्त तर्क कर रहा है कि) वह सुतनु (शकुन्तला) इसी वृक्षवीथिका से चल कर अभी अभी गई होगी ऐसा लगता है। क्योंकि इन पौधों से पुष्पों का चयन किया गया है, तथा कुछ पौधों के पर्ण तोड़ने के कारण उनमें से निकल रहे दूध से उसके पर्ण स्निग्ध लग रहे हैं। यद्यपि रंगमंच पर मार्गान्तरण दिखाने के लिए, नायक के मुख से ऐसा श्लोक निकलना स्वाभाविक लगता है, तथापि यह श्लोक प्रक्षिप्त ही होगा। क्योंकि जिस शकुन्तला ने प्रथमांक में आश्रम के वृक्षों के लिए ऐसा कहा हो कि मैं केवल पितृ-आज्ञा से जलसिंचन करती हूँ ऐसा नहीं है। मुझे भी इन वनस्पतियों पर अपने सहोदर जैसा प्रेम है। (अस्ति ममापि एतेषु सोदरस्नेहः ।) एवमेव चतुर्थांक में, काश्यप मुनि ने भी शकुन्तला की पहचान देते कहा है कि आज वह शकुन्तला ससुराल जा रही है जो, “पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलम्, युष्मास्वपीतेषु या, नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्०” (४-९) अपने को स्वसुशोभन पसंद होते हुए भी, जिस शकुन्तला ने वनस्पतियों से कभी भी एक पल्लव भी तोड़ा नहीं है। इन कृतिनिष्ठ अन्तःप्रमाण से सिद्ध होता है कि उपर्युक्त श्लोक प्रक्षिप्त ही है ॥

(२) किसी भी कृति में कौन सा श्लोक प्रक्षिप्त होगा कि नहीं ? उसकी तर्कनिष्ठ परीक्षा करना बहुत आवश्यक है। जैसे उपर्युक्त उदाहरण में कृतिनिष्ठ वचनों में ही आन्तर विरोध आ रहा है ऐसा दिखाया है, वैसा ही दूसरा उदाहरण षष्ठान्त के प्रथम दृश्य में भी पडा है :- दो उद्यानपालिकाएँ वसन्त-ऋतु का आगमन होने पर चूतांकुर से कामदेवार्चन करती हैं। जिसमें द्वितीया उद्यानपालिका, जिसका नाम मधुकरिका है, वह कामदेव को उद्दिष्ट करके चूतांकुर फैंकती है। बस, उसी क्षण कञ्चुकी रंगमंच पर आकर इन दोनों को डाँटता है। और बताता है कि क्या आप जानती नहीं हो कि देव (दुष्यन्त) ने वसन्तोत्सव को निषिद्ध घोषित किया है। साथ में वह यह बात भी जोड़ता है कि वासन्तिक तरुओं ने और तदाश्रित पक्षियों ने भी देव का शासन मान्य है। जिसके कारण -

चूतानां चिरनिर्गतापि कलिका बध्नाति न स्वं रजः

संनद्धं यदपि स्थितं कुरबकं तत्कोरकावस्थया ।

कण्ठेषु स्खलितं गतेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिलानां रुतं

शङ्के संहरति स्मरोऽपि चकितस्तूर्णार्धकृष्टं शरम् ॥ (६-४)

अर्थात् दुष्यन्त की आज्ञा को स्वीकारते हुए आम्रवृक्षों पर मञ्जरी का उद्गम नहीं हुआ है और आम्रवृक्ष पर रहने वाले पुंस्कोकिलों ने भी अपने गले से कुहू कुहू जैसी आवाज़ रोक दी है। प्रकृत श्लोक में ऐसा जो वर्णन प्राप्त होता है उसको सुनते ही साहित्यरसिकों के चित्त में आनन्द छा जाता है। लेकिन इस सुन्दर पद्य के आगे पीछे रखे गये वाक्यों को पुनः ध्यान से देखने से आन्तर-विरोध सामने आ जाता है। यहाँ इस पद्य का अवतार होने से पहले तो कहा गया है कि - “महुअरिए, चूतकलिअं देविखअ उम्मत्तिआ परहुदिआ होदि । (मधुकरिके, चूतकलिकां दृष्ट्वोन्मत्ता परभृत्तिका भवति ।)” इसका मतलब है कि चूतकलिका (आम्रमञ्जरी) का प्रसव हो चूका है। एवमेव, मधुकरिका ने यह भी कहा है कि अरे ! परभृत्तिके, मेरा अवलम्बन ले लो, मैं कामदेवार्चन करती हूँ। उसके बाद वह “त्वमसि मया चूताङ्कुर दत्तः कामाय गृहीतधनुषे०” जैसी गाथा बोल कर कामदेव को एत चूताङ्कुर समर्पित भी करती है। यहाँ देवनागरी के पाठ में “चूताङ्कुरं क्षिपति” जैसी रंगसूचना भी दी गई है। इससे मालूम होता है कि चूतवृक्ष पर आम्रमञ्जरी का आगमन हो चूका था। अतः इतनी घटना घटित हो जाने के बाद, कञ्चुकी के मुख से उपर्युक्त रमणीय पद्य निकलना असमञ्जस सिद्ध होता है। दुष्यन्त की आज्ञा से निसर्ग में वसन्तागमन भी रुक गया है - इत्यादि कहना वह आन्तर विरोध से युक्त है। जिससे सिद्ध होता है कि यह रमणीय पद्य कालान्तर में प्रक्षिप्त किया गया है ॥

हो ऐसा कोई स्थान नहीं मिलता है। (इस के स्थान में काश्मीरी-आदि अन्य वाचनाओं में इस व्रत का नाम पुत्रपिण्ड-पालन व्रत बताया गया है। इससे तात्पर्य यह निकलता है कि देवनागरी वाचना के अनेक पाठान्तर भी कृतिनिष्ठ आन्तरिक सम्भावनाओं से समर्थित नहीं होते हैं ॥

(ट) चतुर्थांक में पितृ-गृह से बिदाई लेकर ससुराल जा रही शकुन्तला अपने पिता कण्व से पूछती है कि शकुन्तला - (पितरमाश्लिष्य) कंहं दारिणं तादस्स अंकादो परिब्भट्ठा मलयतरुन्मूलिआ चंदणलदा विअ देसंतरे जीविअं धारइस्सं । (कथमिदानीं तातस्याङ्गात् परिभ्रष्टा मलयतरुन्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्ये ।) यहाँ शकुन्तला ने अपने आपको “मलयपर्वत के तरुओं में से उन्मूलित की गई चन्दनलता” का उपमान दिया है। किन्तु यह उपमान भौगोलिक सत्य की दृष्टि से परीक्षा करने पर नितान्त गलत सिद्ध हो रहा है। जैसे कि, शकुन्तला का जन्म एवं संवर्धन जहाँ हुआ था, वह हिमालय की गोदी में, मालिनी नदी के तट पर था। लेकिन वहाँ (हिमालय के स्थान में) कहीं पर चन्दन के वृक्ष होते नहीं हैं। तथा वनस्पतिशास्त्र की जानकारी के अनुसार चन्दन के बड़े वृक्ष होते हैं, कदापि चन्दन की लता नहीं होती है। इस दृष्टि से भी देवनागरी वाचना वाली पाण्डुलिपियों में संचरित हुआ पाठ भारी मात्रा में प्रदूषित हुआ है वह निःशंक है ॥ (यहाँ पर, अन्यान्य प्रमाण भी उपस्थित किये जा सकते हैं, लेकिन विस्तरभय से “इति दिङ्-न्याय” से, केवल अंगुलिनिर्देश करके, इस चर्चा को यहाँ विराम देते हैं।)

निष्कर्षतः कहे तो, निदर्शतया प्रदर्शित किये गये इन दश प्रमाणों से सुस्पष्टतया कहा जा सकता है कि वर्तमान काल में पठन-पाठन में देवनागरी वाचना का जो लघुपाठ दृढासन लगा कर बैठ गया है, उसको जल्दी से पाठशालाओं एवं विश्वविद्यालयों के पाठ्यक्रम में से हटाना चाहिए। क्योंकि वर्तमान में जो अल्पसंख्यक पाण्डुलिपियों के आधार पर प्रकाशित किया गया पाठ है। वह नाट्यकार के रूप में महाकवि कालिदास की उत्कृष्ट पहचान देने वाला सिद्ध नहीं होता है ॥ एवमेव, हमें, संस्कृतज्ञों को इस देवनागरी वाचना के समीक्षित पाठ पुनः एकबार सम्पादन करना चाहिए। जिससे महाकवि कालिदास के इस सर्वोत्तम माने गये नाटक का सही मौलिक स्वरूप सामने आ जाय।

एक ही सूत्र में कहूँ तो - छपी किताब पर विश्वास मत कीजिए। प्राचीन पाण्डुलिपियों की शरण में जाना बहुत अनिवार्य है। अन्यथा, बिना पाण्डुलिपियों की समीक्षा किये हुए अनालोचित पाठ के किये गये किसी भी साहित्य-कृति का रसास्वाद एवं काव्यशास्त्रीय मूल्यांकन कथमपि चिरस्थायी नहीं होगा ॥

=०=

લૌકિક-ન્યાય-પરિચય:

— ડૉ. મહેશ એ. પટેલ, ગુજરાત કૉલેજ, અમદાવાદ

૫૧. ઘટ્ટકુટીપ્રભાતન્યાય: ।

ઘટ્ટકુટી એટલે જકાતનાકું અથવા મહેસૂલઘર. કોઈ વ્યક્તિ એક પ્રદેશમાંથી માલ-સામાન લઈને બીજા પ્રદેશમાં જાય ત્યારે તેણે બંને પ્રદેશ વચ્ચે બનાવેલા જકાતનાકે જકાત કે વેરો ભરવો પડે છે. જકાતવેરો ન ભરવા માગતા એક વ્યક્તિએ જકાતનાકાનો રસ્તો છોડીને બીજો આડો-અવળો અને ઉબડ-ખાબડ રસ્તો પસંદ કર્યો. આખી રાત તેણે રસ્તો કાપ્યો, પરંતુ સવારમાં જોયું તો તેની ગાડી જકાતનાકા સામે જ આવીને ઊભી હતી. તેનો આખી રાતનો પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો અને છેવટે તેણે જકાત ભરવી પડી. જે ઘટ્ટકુટી જકાતનાકાથી દૂર રહેવા તેણે આખી રાત પ્રયત્ન કર્યો તે જકાતનાકું (ચુંગીઘર) સવાર થતાં જ તેની સામે આવી ગયું. અર્થાત્ જેનાથી તમે વધારે બચવા કે દૂર રહેવા પ્રયત્ન કરતા હોવ તે જ વસ્તુ સવારે કે છેવટે તમારી સામે આવી જાય ત્યારે આ ન્યાયે કાર્ય થયું કહેવાય.

આ ન્યાયને અનુરૂપ એક ગુજરાતી કહેવત અને તત્સમ્બન્ધી વાર્તા પણ જાણીતી છે. આ કહેવતનું નામ છે. ‘પને લીધું પરોઢિયું અને મગે લીધી સાંજ.’ કેવળ વાંચવા માત્રથી તો દરેકને આના વિશે જિજ્ઞાસા થાય એવી છે કે, આ કહેવત કેવી અને તેની સાથે વળી કેવી વાર્તા સંકળાયેલી હશે ! એક ગામમાં એક પનો નામનો ખેડૂત રહેતો હતો. આ પનાને ત્યાં ખેતીવાડી સારી થાય. એમાં પણ મગનું કઠોળ અઢળક થાય. પનાની માતા દરરોજ ભોજનમાં મગનું શાક બનાવે. પનો દરરોજ મગ ખાઈ-ખાઈને કંટાળ્યો હતો. તેની એક બહેન બાજુના ગામમાં પરણાવેલી. એક દિવસ પનાને એમ થયું કે લાવ આજે પરોઢિયે જાગીને બહેનના ઘરે જાઉં, જેથી આ મગ સિવાયનું કંઈક બીજું શાક ખાવા મળે. પનો તો બીજા દિવસે પરોઢિયે જાગીને બહેનના ઘરે પહોંચ્યો. પરંતુ પનાની બહેને આગલી રાત્રે જ મગને પાણીમાં પલાળીને શાક માટે તૈયાર કરેલા. બપોર થઈ પનો મનમાં હરખાતો હતો કે આજે કંઈક નવું શાક ખાવા મળશે. પરંતુ જેવું બહેને જમવા પીરસ્યું તો પનાની થાળીમાં મગનું શાક. બિચારો પનો મનોમન હસ્યો અને બોલ્યો, ‘પને લીધું પરોઢિયું’ પણ આ મગ તો સમી સાંજના ચાલીને અહીં બહેનના ઘરે આવી ગયા છે. કહેવાનો અર્થ એ કે પનાને મગથી છૂટવું હતું પણ મગ એના નસીબમાં લખાયેલા જ હતા. આથી કહેવત પડી કે, ‘પને લીધું પરોઢિયું ને મગે લીધી સાંજ.’ આમ તમે જેમાંથી છૂટવા કે બચવા બહુ પ્રયત્ન કરો, તે અનાયાસે તમારી સામે આવીને ઊભું રહે છે.

આમ, ઘંટીનાં પડ દ્વારા કહેવાયેલો આ ન્યાય લક્ષ્યાર્થની દૃષ્ટિએ ગૃહસ્થીઓ અને ગૃહસ્થજીવનની બીજી અનેક વસ્તુઓને લાગુ પડે છે. આપણા લૌકિકન્યાય આ દૃષ્ટિએ ગૃહસ્થજીવન માટે સર્વકાલ ઉપયોગી છે. તેમાં ગર્ભિત રીતે કેટલાક એકાકી જીવન જીવતા પુરુષો કે સ્ત્રીઓ માટે પણ આડકતરો બોધ અને લાલબત્તી છે કે, સંસારજીવન માટે ગૃહસ્થી થવું જરૂરી છે.

૫૩. ઘુણાક્ષરન્યાય: ।

ઘુણ એટલે લાકડામાં જન્મતા (થતા) કીડા. આ લાકડાના કીડા (રૂપી જંતુ)ઓ લાકડાને અનાયાસે કોતરી નાંખે છે. ત્યારે તેમણે કોતરેલાં તે છિદ્રો દૂરથી અક્ષરો જેવાં લાગે છે. વાસ્તવમાં તે અક્ષરો હોતા નથી અને ઉપયોગી પણ નથી. પરંતુ અનાયાસે કીડાઓ દ્વારા કોતરેલાં કાણાં અક્ષરો જેવાં લાગે છે. તે ઉપરથી અનાયાસે થતાં આવાં કાર્યો માટે આ ઘુણાક્ષરન્યાય: મુજબ થયેલું કાર્ય છે, એમ કહેવાય છે.

ઘણીવાર નદી, સરોવર કે તળાવ કિનારે રહેલી સુંવાળી રેતીના પટમાં પણ કેટલાક રેતીમાં છુપાયેલાં જંતુઓ આવી અક્ષરરચના બનાવે છે. તેને પણ ઘુણાક્ષરન્યાયે થયેલું કાર્ય જ કહેવાય છે. વિદ્યાર્થી ઘણીવાર રમત-રમતમાં નોટમાં કે બ્લેકબોર્ડમાં કોઈક આડી ઊભી લીટીઓ દોરે અને દૂરથી એમાં કોઈક ચોક્કસ અક્ષરો કે વિશેષ આકૃતિ જેવો આકાર નજરે પડે ત્યારે પણ એ કાર્ય ઘુણાક્ષરન્યાયે થયું કહેવાય છે.

આમ, સમાજમાં કેટલાંક અહેતુક કાર્યો અનાયાસે થાય છે ત્યારે તે કાર્યો ઉપર્યુક્ત ઘુણાક્ષરન્યાયે થયાં કહેવાય છે.

૫૪. ઘોટકબ્રહ્મચારીન્યાય: ।

ઘોટક એટલે ઘોડો. ઘોડાના બ્રહ્મચર્ય સાથે સંકળાયેલો ન્યાય એટલે ઘોટકબ્રહ્મચારીન્યાય: । સંસ્કૃત જગતમાં ઘોડા, શ્વાન અને આંબાના વૃક્ષને શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મચારી કહ્યા છે. કેમકે, ઋતુ સિવાય આ ત્રણેય સંવનન કરતા નથી. પરંતુ ઘોડાની બાબતમાં એક વિશેષતા છે. ઘોડાને જ્યાં સુધી ઘોડીનું દર્શન ન થાય ત્યાં સુધી તે પૂર્ણ બ્રહ્મચારી બની રહે છે. પરંતુ જેવું તેને ઘોડીનું દર્શન થાય છે કે તે તરત તેનું બ્રહ્મચારીપણું ખંડિત થાય છે. તે ઘોડી માટે ઉત્સુક, આતુર અને લાલાયિત બને છે અને છેવટે તેનું બ્રહ્મચારીપણું નાશ પામે છે. આવી જ રીતે જે કોઈ પણ સ્ત્રીદર્શન માત્રથી આકર્ષાઈને પોતાનું બ્રહ્મચારીપણું ગુમાવે છે તે બધા જ મનુષ્યો કે સજીવો માટે આ ઘોટકબ્રહ્મચારીન્યાય: પ્રયોજાય છે. કેમકે, તેમનું તેજ, તપ, તિતિક્ષા અને ધૈર્ય એક ક્ષણમાં નાશ પામે છે. આજકાલ સમાજમાં આ ન્યાયે થતા ક્ષણિક આકર્ષણોને લીધે યુવાવર્ગનું બ્રહ્મચર્ય ખંડિત થાય છે અને છેવટે તે જીવનલક્ષ્યથી વિમુખ બને છે. આવા ક્ષણિક દર્શનલોલુપ લોકો માટે આ ન્યાય પ્રયોજાય છે. સામાજિક યુવાધનની સુરક્ષાના હેતુને ધ્યાનમાં લઈને ઋષિઓએ પ્રકૃતિનાં ઘોટકાદિ સત્ત્વોનું અતિસૂક્ષ્મ જીવનદર્શન કર્યા પછી સમાજને આ ન્યાયરૂપી ઔષધગુટિકા આપી છે. માટે આ ન્યાયનું પાલન કરવું અને એવા લપસણા માર્ગનું અનુસરણ ન કરવું, એ તો હવે આપણા સ્વયંનું માનવીય કર્તવ્ય છે.

૫૫. ચક્રભ્રમણન્યાયઃ ।

પ્રજાપતિ અર્થાત્ કુમ્ભકારના ગોળ-ગોળ ફરતા ચાકડાના આધારે અપાયેલો આ અધ્યાત્મસંબંધી ન્યાય છે. કુમ્ભકાર એટલે કુંભાર ઘડો બનાવવા એક લાકડી વડે ચાકડાને ફેરવે છે. ચાકડો ખૂબ ઝડપે ફરવા લાગે ત્યારે તે લાગડીને કાઢી લે અને બાજુએ મૂકી દે છે. પરંતુ ચાકડો તો થોડીવાર સુધી ફર્યા જ કરે છે. જેમ લાકડીથી ઘૂમાવેલો ચાકડો થોડીવાર ફર્યા કરે છે તેમ માનવના પૂર્વ સંસ્કારોને કારણે તેનામાં રહેલી અનેકાનેક વાસનાઓ પણ તેને સંસારમાં ફેરવ્યા કરે છે. અર્થાત્ સાંસારિક લોભ-મોહ-મદ-મત્સરાદિમાં જકડી રાખે છે. ધીમે-ધીમે જેમ ચાકડો ફરતો બંધ થાય છે, તેમ બ્રહ્મ જ સત્ય છે જગત્ તો મિથ્યા છે એવું જાણેલા મનુષ્યની વાસનાઓ પણ છૂટવા લાગે છે. છેવટે બધી જ વાસનાઓ માયા કે મમત્વનો અંત આવે છે ત્યારે જેમ ચાકડાનું ફરવાનું બંધ થાય અને તેની ઉપર ઘડા કે કોડિયાનું નિર્માણ થાય છે તેમ મનુષ્ય પણ બ્રહ્મમય બનીને એક નાવા આકાર સાથે ઈશ્વરસાન્નિધ્યને પ્રાપ્ત થાય છે.

આમ, ચાકડાના થોડીવાર સુધી ફરવાના ઉદાહરણ દ્વારા મનુષ્યને થોડા જન્મો સુધી વીંટળાઈને ફર્યા કરતી તેની વાસનાઓની વાત કરવામાં આવી છે. જેમ ચાકડો છેવટે સ્થિર થાય છે તેમ મનુષ્ય પણ વાસનાઓ કે માયામાંથી છૂટીને બ્રહ્મતત્ત્વમાં લીન થાય છે.

વેદાન્તમાં પણ આ વાત આ જ ઉદાહરણથી કહેવાય છે કે, મનુષ્યના સંચિત એવાં આગામી કર્મો જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશથી નાશ પામે છે. પરંતુ પ્રારબ્ધકર્મ તેની સાથે જોડાયેલું રહેલું છે. આ પ્રારબ્ધકર્મો પણ છૂટી જાય ત્યાં સુધી મનુષ્યે શરીરધારણ કરીને એકાધિક યોનિઓમાં જન્મ લેવો પડે છે.

સાંખ્યકારિકામાં પણ કહ્યું છે કે, ચક્રભ્રમિવત્ ધત્તશરીરઃ । અર્થાત્ ‘બ્રમણ કરતા ચક્રની જેમ મનુષ્યે કમશઃ અનેક યોનિમાં શરીર ધારણ કરવાં પડે છે.’

બ્રહ્મસૂત્રશાંકરભાષ્યમાં પણ આ વાત યથાતથ શબ્દોમાં જોવા મળે છે. જેમકે, ‘ન તાવદનાશ્રિત્ય આરબ્ધકાર્ય કર્માશયં જ્ઞાનોત્પત્તિરુપપદ્યતે । આશ્રિતે ચ તસ્મિન્ કુલાલચક્રવત્ પ્રવૃત્તવેગસ્ય પ્રતિબન્ધાસમ્ભવાત્ ભવતિ વેગક્ષયપ્રતિ-પાલનમ્ ॥’ (બ્રહ્મસૂત્ર શા.ભા. ૪-૧-૧૫)

આમ, લૌકિકન્યાય કેવળ લોકની જ નહીં, પરંતુ આવા ઉમદા અધ્યાત્મની વાત પણ સરળ ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવે છે. મનુષ્યને ધીમે ધીમે સાંસારિક માયાનાં બંધનોથી મુક્ત થઈ બ્રહ્મતત્ત્વમાં એકાકાર થવાની ઉમદા શીખ પણ આ ન્યાય દ્વારા મળે છે.

૫૬. ચક્રવાકીચક્રવાકન્યાયઃ ।

ચક્રવાકી અને ચક્રવાકનો ન્યાય. ચક્રવાક અને ચક્રવાકી બંને દમ્પતી છે. પરંતુ કહેવાય છે કે ઈશ્વરે એવી વ્યવસ્થા કરી છે કે, તે બંને માત્ર દિવસે જ સાથે રહી શકે છે. જેવી રાત્રી થાય કે બંનેએ જુદા પડી જવું પડે છે. રાત્રે જુદાં પડેલાં તે બંને એકબીજાના મિલન માટે તલસે છે અને રાતભર વિગ્રહવેદનાથી તપે છે. સવાર

ક્યારે પડે એની રાહ જુએ છે. સવાર થતાં જ ફરી એમનું મધુરમિલન યોજાય છે. ઈશ્વરજનિત આવી વ્યવસ્થાવાળું આ એક માત્ર પક્ષીયુગલ છે. આજકાલ આવાં પ્રણયવિરહી અનેક યુગલો છે. જે દિવસે તો અત્ર-તત્ર કે અન્યત્ર મળી જાય છે અને પ્રણયમગ્ન બને છે પરંતુ સમાજ, પરિવાર કે પરિસ્થિતિ મુજબ તેમને રાત્રે અલગ થઈ જવું પડે છે. જેમ ચક્રવાકમિથુન વિરહવ્યાકુળ બની જુદા જુદા વૃક્ષો ઉપર બેસીને આકોશ છે - તલસે છે કે અવાજ કરીને વેદના વ્યક્ત કરે છે, તેવી જ રીતે આજના યુવાયુગલો પણ પોતાના ગૃહનીડમાં વિરહવેદના વેઠે છે. જો કે, આધુનિકતાના ફોન, વોટ્સઅપ, ફેસબુક, ઈન્સ્ટાગ્રામ કે ઈમેલ જેવાં બહુવિધ ઉપકરણોએ તેમની વેદનાને વાર્તાલાપ કે સંદેશ-આવાગમનથી ઘણી ઘટાડી દીધી છે. તેમ છતાં પ્રત્યક્ષીકરણ જેવા મિલનસુખ માટે તો તેમણે સવારનીજ રાહ જોવી પડે છે.

આમ, વિરહવ્યાકુળ યુવાયુગમોની સંવેદનાને વ્યક્ત કરતો ન્યાય એટલે ચક્રવાકીચક્રવાકન્યાયઃ ।

ચક્રવાક અને ચક્રવાકીને સાંજ પડે છૂટા પડી જવું પડે છે, તેનો ઉલ્લેખ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમાં કાલિદાસે કર્યો છે. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલના ત્રીજા અંકમાં રાજા દુષ્યન્ત અને શકુન્તલા પ્રણયમગ્ન હોય છે. ત્યારે આશ્રમનાં ગૃહમાતા એવાં અને કણ્વઋષિની અનુપસ્થિતમાં આશ્રમરક્ષક આર્યા ગૌતમી આવી ચડે છે. ત્યારે પડદા પાછળથી સાંકેતિક ઈશારો કરીને દુષ્યન્ત શકુન્તલાને છૂટા પડી જવા માટે કહેવામાં આવે છે કે, ‘ચક્રવાકવધૂઃ આમન્ત્રસ્વ સહચરમ્ ઉપસ્થિતા રજની’ અર્થાત્, હે ચક્રવાકી તારા સહચર (ચક્રવાક)ની છૂટા પડવાની અનુમતિ મેળવી લે, કેમકે રાત્રી થવાની તૈયારી છે. ખરેખર આ વાક્યમાં, ચક્રવાકવધૂ એટલે શકુન્તલા, સહચર (ચક્રવાક) એટલે દુષ્યન્ત અને રજની એટલે ગૃહમાતા ગૌતમી એવો લક્ષ્યાર્થ સમજવાનો છે. જેમ રાત્રી થતાં ચક્રવાકી અને ચક્રવાકને દૂર થઈ જવું પડે છે. તેમ હે બંને પ્રેમીજનો ! તમારા માટે ગૌતમીરૂપી રાત્રી આવી ગઈ છે. માટે વિરહવ્યથા સહન કરીને પણ તમે દૂર થઈ જાઓ, એવો લક્ષ્યાર્થ સમજવાનો છે.

ટૂંકમાં ચક્રવાકી અને ચક્રવાકની જેમ છૂટા પડી જતા વિરહીજનો માટે આ ન્યાય પ્રયોજાય છે.

૫૭. ચણ્ડાલકન્યકાન્યાયઃ ।

‘ચણ્ડાલસ્ય કન્યા સા ચણ્ડાલકન્યકા’ તસ્યા સ્વભાવકૃત વા પૂર્વવાસનાકૃત ન્યાયઃ ઇતિ ચણ્ડાલકન્યકાન્યાયઃ । અર્થાત્, ચંડાલની કન્યા એટલે ચંડાલકન્યા. તેના સ્વભાવને કારણે અથવા પૂર્વવાસનાને કારણે કહેવાયેલો ન્યાય એટલે ચંડાલકન્યાન્યાય.

આ ન્યાય સાથે એક વાર્તા જોડાયેલી છે. કોઈ એક રાજાએ કોઈક સૌન્દર્યવાન ચંડાલકન્યા સાથે લગ્ન કર્યા. એક દિવસ રાજા અને ચંડાલકન્યા હાથી ઉપર બેસી વનવિહાર માટે નીકળ્યા. માર્ગમાં એક મહર્ષિ મળ્યા. રાજાએ હાથી ઉપરથી ઉતરી તેમને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. આ જોઈને ચંડાલકન્યાને થયું રાજા કરતાં તો આ મહર્ષિ

મહાન્ છે. તેણે તરત રાજાને છોડી દઈ મહર્ષિ સાથે રહેવાનું નક્કી કર્યું અને મહર્ષિની સાથે ચાલી નીકળી. હવે આગળ જતાં માર્ગમાં એક શિવમંદિર આવ્યું. મહર્ષિએ શિવજીને પ્રણામ કર્યાં. ચંડાલકન્યાને થયું શિવજી મહાન્ છે માટે હવે આ મંદિરમાં શિવજી પાસે જ રહીશ. એ તો શિવલિંગ પાસે જ બેસી ગઈ. થોડા સમય પછી એક શ્વાન ફરતો-ભટકતો ત્યાં આવી ચડ્યો. પોતાની પશુવૃત્તિ મુજબ એણે તો શિવજીની ઉપર મૂત્રવિસર્જન કર્યું. ચંડાલકન્યાને થયું આ શ્વાન મહાન્ છે. તે શ્વાનની પાછળ ચાલવા લાગી. પેલો શ્વાન થોડે દૂર જઈ એક ચંડાલની આજુ-બાજુ ફરવા લાગ્યો. વળી, તેની આજ્ઞા મુજબ બેસવા-ઉઠવા લાગ્યો. ચંડાલકન્યાને થયું ખરેખર આ ચંડાલ જ સૌથી મહાન્ છે. આમ, તેણે રાજા, મહર્ષિ, ભગવાન્ શિવ અને શ્વાનને છોડીને છેવટે ચંડાલને જ પસંદ કર્યો. કારણ કે, તેના ગર્ભના સંસ્કારો મૂળ ચંડાલના હતા. માટે તેનો જન્મગતસ્વભાવ તે ક્યારેય છોડી શકી નહીં.

આમ, મનુષ્યના જન્મના કે ગર્ભના સંસ્કારો તે ક્યારેય છોડી શકતો નથી. તે સંસ્કાર જો ઉત્તમ હોય તો ઉત્તમનું અનુસરણ કરે છે. પરંતુ જો અધમ હોય તો ચંડાલકન્યાની જેમ રાજા, ઋષિ કે ભગવાનને પણ છોડી દે છે અને પુનરપિ પૂર્વવાસના મુજબની પામરસ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે.

આ ન્યાયને અનુરૂપ એક ગુજરાતી કહેવત બહુ જાણીતી છે. ‘કોલસાને દૂધે ધોવા છતાં પણ તે કાંઈ કાળાશ છોડે ખરા ? !’ કેમકે કાળાશ એ કોલસાનો સહજ સ્વભાવ છે. એટલે ગમે તેટલા પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ કોલસા ઉજળા થતા નથી.

આમ, મનુષ્યનો પૂર્વવાસનાયુક્ત સ્વભાવ ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરવા છતાં કે ઉચ્ચસ્થિતિ પામવા છતાં યથાસ્થાને જ ગતિ કરે છે, તેને બદલી શકાતો નથી.

૫૮. ચન્દનગુણન્યાયઃ ।

ચંદનના વૃક્ષના ગુણને આધારે પ્રચલિત થયેલો ન્યાય એટલે ચન્દનગુણન્યાયઃ । કહેવાય છે કે, મલયપર્વત ઉપર ચંદનનાં અનેક વૃક્ષો છે. ત્યાં ચંદનવૃક્ષોનું એટલું બધું બાહુલ્ય છે કે, તેમની આસપાસ ઊગેલાં નીમ (લીમડા)નાં વૃક્ષોમાં પણ છોડે અંશે તો ચંદનની સુગંધ આવે છે. ખરેખર તો લીમડો કડવો છે, પણ ચંદનવૃક્ષોની વચ્ચે સદૈવ રહેવાને કારણે તેની કડવાશ ઘટી છે અને ચંદનની સુગંધી તેમાં ભળી છે. કહેવાનો આશય એ છે કે, સજ્જનોની સોબતમાં સતત રહેવાથી લાંબેગાળે દુર્જનતા પણ ઘટી જાય છે. સજ્જનોની સોબત તમારા દુર્ગુણોને દૂર કરે છે. માટે હંમેશા ચંદન જેવા સજ્જનોનો સંગ કરવો જોઈએ, એવી શીખ આ ન્યાયથી મળે છે. જેમ વાલિયો લૂટારો હતો, પણ નારદ જેવા ઋષિના સમ્પર્કમાં આવ્યો એટલે ધીમે ધીમે વાલ્મીકિ બની ગયો.

કવિ ભર્તૃહરિએ પણ આ ચંદનવૃક્ષોની પ્રશંસા કરતાં એક શ્લોકમાં કહ્યું છે કે -

किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा
यत्राश्रिताश्च तरवस्तरवस्त एव ।
मन्यामहे मलयमेव यदाश्रयेण
कङ्कोलनिम्बकुटजा अपि चन्दनाः स्युः ॥

(भर्तृहरिः - नीतिशतकम् - ७९)

अर्थात् “ज्यां रહેલાં (आश्रय पाમેलां) વૃક્ષો કેવળ વૃક્ષો જ રહે છે, એવા સોનાના (મેરુ) પર્વતથી અથવા રૂપાના (કેલાસ) પર્વતથી શું? (અર્થાત્ તેમનો કોઈ અર્થ નથી.) અમે તો મલયપર્વતને જ મોટો માનીએ છીએ કે જેના આશ્રયથી કંકોલ (કડવાશયુક્ત જંગલીવૃક્ષ) લીમડા અને કુટજ (ઈન્દ્રજવ અથવા કારીખડો કે અંદરજાનાં (કડવાં) વૃક્ષો પણ ચંદન થઈ જાય છે.”

૫૯. ચન્દનન્યાયઃ ।

ચન્દનના લેપને આધારે પ્રસિદ્ધ થયેલો ન્યાય એટલે ચન્દનન્યાયઃ । આગળના ન્યાયમાં ચંદનવૃક્ષના ગુણ વિશેની વાત હતી. પરંતુ અહીં ચંદનના લેપની વાત કરી છે. જેમ ચંદનનો લેપ શરીરના કોઈ એક જ ભાગે અર્થાત્ કપાળે કે બાહુ ઉપર કે વક્ષઃસ્થળે કર્યો હોય તો પણ તેની સુવાસ આખા શરીરને આહ્લાદ કે આનંદ આપે છે. તેવી જ રીતે આત્મા કેવળ હૃદયમાં રહેલો હોય છે છતાં તેની અનુભૂતિ શરીરના પ્રત્યેક અંગને થાય છે. ચંદનની સાથે સરખાવીને વપુવ્યાપ્ત આત્મતત્ત્વની મહત્તા વિશેષ વધારી છે. આ દૃષ્ટિએ આ અધ્યાત્મસંબંધી ન્યાય છે.

બ્રહ્મસૂત્રશાંકરભાષ્યમાં પણ શરીરમાં સર્વત્ર વ્યાપેલા આત્માની વાત કરી છે. જેમ કે, યથા - શરીરૈકદેશસમ્બદ્ધોઽપિ સન્ સકલદેહવ્યાપ્તમાહ્લાદં કરોતિ । इत्येवमात्माऽपि देहैकदेशस्थः सकलदेहव्यापिनीमुपलब्धिं करिष्यति ॥ (બ્ર.સૂ.શા.ભા. ૨-૩-૨૩-૨૪)

આમ, કોઈ એક જ તત્ત્વ કે સત્ત્વની ઉપસ્થિતિ સર્વવ્યાપી હોય એવું પ્રદર્શિત કરવા આ ચંદનન્યાય પ્રયોજાય છે.

આ ન્યાયને આધુનિક દૃષ્ટિએ કે આજની દૃષ્ટિએ જોવો હોય તો ઘરમાં લગાવેલું એરકંડીશનર મશીન એકસ્થાને હોય છે પણ આખા ઘરને ઈંડક આપે છે. ત્યારે તેનું કાર્ય ચંદનન્યાયે થયું કહેવાય. એવી જ રીતે ઈન્ટરનેટનું ટાવર આખા વિસ્તારમાં કોઈ એક સ્થાને લગાવેલું હોય છે પણ તેનો ઉપયોગ કરીને આખો વિસ્તાર આનંદપૂર્વક પોતાનાં કાર્યો કરે છે. અરે ! ઘરમાં લગાવેલું ઈન્ટરનેટનું રાઉટર આજે ચંદનન્યાયે ઘરના દરેક મોબાઈલ, લેપટોપ કે ડેસ્કટોપ બધાને ઈન્ટરનેટના ડેટા પૂરા પાડીને કાર્યપૂર્તિનો આનંદ આપે છે. આમ, એક સ્થાને રહીને સર્વત્ર સુખ આપતા સૌ કોઈ વ્યક્તિ, વસ્તુ કે પદાર્થ માટે ચંદનન્યાય પ્રયોજાય છે.

૬૦. ચન્દ્રજ્યોત્સ્નાન્યાયઃ ।

ચન્દ્રજ્યોત્સ્ના એટલે ચન્દ્રની જ્યોત્સ્ના, ચન્દ્રની ચાંદની કે ચન્દ્રનો આહ્વાદકારી શીતળ-પ્રકાશ. અહીં જ્યોત્સ્ના એટલે ચાંદની કે શીતળપ્રકાશ ચંદ્ર સાથે અભિન્ન રીતે જોડાયેલા છે. માટે ‘જ્યોત્સ્ના’ એટલું બોલવામાં, વાંચવામાં કે સાંભળવામાં આવે ત્યારે ‘ચન્દ્ર’ શબ્દની જરૂર રહેતી જ નથી. કેમકે જ્યોત્સ્ના તો કેવળ ચન્દ્રની જ છે. તેમ છતાં લોકો ઘણીવાર ‘ચન્દ્રજ્યોત્સ્ના’ ‘ચંદ્રની ચાંદની’ એવો અનાવશ્યક શબ્દપ્રયોગ કરે છે. પરેખર તો ‘જ્યોત્સ્ના’ એટલું જ બોલતાની સાથે અર્થ સમજાઈ જાય છે. આમ, જ્યારે એક-મેકથી જોડાયેલા પદાર્થો માટે આવી રીતે અનાવશ્યક શબ્દપ્રયોગો થાય છે ત્યારે આ ચન્દ્રજ્યોત્સ્ના ન્યાયે કાર્ય થયું કહેવાય છે.

આવા બીજા પણ બે-ત્રણ ન્યાય છે. જેમાં આવા અનાવશ્ય શબ્દપ્રયોગો થયેલા જોવા મળે છે. જેમકે, કરિબુંહિતન્યાય । કરિ એટલે હાથી અને બુંહિત એટલે તેનો ચિત્કાર. (હાથી જે મોટેથી અવાજ કરે છે તેને ચિત્કાર કહે છે.) હાથી અને તેનો ચિત્કાર (હિદીમાં હાથી કી િંઘાડ કહે છે) તે બંને કદાપિ જુદાં નથી. કેવળ બુંહિત શબ્દપ્રયોગ થાય એટલે સમજી જવાનું છે કે, આ હાથીના મોટા ચિત્કાર માટે જ છે. તેમ છતાં ક્યારેક કરિબુંહિત એવો અનાવશ્યક શબ્દપ્રયોગ થાય છે. અહીં પરેખર કરિ શબ્દની કોઈ જરૂર નથી. છતાં તે પ્રયોજાય છે.

એક ત્રીજો ગજઘટાન્યાય પણ આવો જ છે. ગજ એટલે હાથી અને ઘટા એટલે સમૂહ - ઝૂંડ. હાથીઓના સમૂહ માટે ઘટા એટલું કહેવું જ જરૂરી છે. પૂર્વે ગજ કહેવાની જરૂર નથી. છતાં પ્રયોગ થાય છે ગજઘટા ત્યારે ગજ શબ્દ પણ અનાવશ્યક છે.

આવી રીતે વાજિમન્દુરાન્યાય છે. તેમાં વાજિ એટલે ઘોડો અને મન્દુરા એટલે તબેલો (અશ્વશાળા). લોકવ્યવહારમાં તબેલો શબ્દ કેવળ ઘોડાઓ સાથે જ જોડાયેલો શબ્દ છે. માટે ત્યાં વાજિ શબ્દ બોલવાની કોઈ જરૂર જ નથી. છતાં ક્યારેક વાજિમન્દુરા શબ્દ વપરાય છે. આ પણ ઉપર્યુક્ત કહેલા બધા જ ન્યાયમાં એક-એક શબ્દ અનાવશ્યક બોલાય છે.

આજના સમયે પણ ઉપર્યુક્ત ત્રણેય ન્યાય જેવા ઘણા શબ્દપ્રયોગો છે. જેમાં આગળ-પાછળ બીજા વધારાના શબ્દો જોડીને અનાવશ્ય શબ્દપ્રયોગ થાય છે. અથવા પુનરુક્તિદોષ થાય છે. જેમકે, પીળુપીતામ્બર, લોકો વ્યવહારમાં ક્યાંય પણ પીતામ્બર શબ્દ પ્રયોજવાનો હોય તો એ સમજતા કે જાણતા નથી કે ‘પીતામ્બર’ શબ્દમાં પીત એટલે પીળું અને અમ્બર એટલે વસ્ત્ર, એવા બે શબ્દો છે, તેમાંનો ‘પીત’ શબ્દ પીળાનો જ પર્યાય છે. છતાં પીતામ્બરની પૂર્વે પીળું શબ્દ લગાડીને બોલે છે, ‘પીળુંપીતામ્બર’. આ અનાવશ્ય એવો પુનરુક્તિ દોષ છે. ઘણીવાર તો ભજન પણ ગવાય છે. ‘પીળા પીતામ્બરવાળા મોહનજી જમવા પધારો વ્હાલા મોહનજી.’

ઘણીવાર લોકો વાત-વાતમાં એમ પણ બોલે છે, ‘અમે એલિસબ્રિજપુલ ઉપર થઈને ગયા હતા.’ અહીં એલિસ નામના અંગ્રેજ સાથે જે પુલનું નામ જોડાયું છે તે એટલે એલિસબ્રિજ. છતાં લોકો પાછળ વધારાનો પુલ શબ્દ કારણ કે સમજણ વગર જોડે છે, અને બોલે છે એલિસબ્રિજપુલ. અહીં પણ પુલ શબ્દ અનાવશ્યક છે.

એથી પણ આગળ જોઈશું તો, કોઈક સારા વ્યક્તિની ઓળખ આપતી વખતે એમ કહેવાય છે કે, પરીખ સાહેબ તો ‘સજ્જન માણસ’ છે. અહીં ખરેખર ‘સજ્જન’ શબ્દમાં સત્ + જન = સજ્જન (સારા માણસ) એ બાબત પહેલેથી જ રહેલી છે. કેવળ સંધિ થઈ છે. તેમ છતાં વ્યવહારમાં ‘સજ્જન’ શબ્દની પાછળ ‘માણસ’ શબ્દ લગાવાય છે. અહીં ‘માણસ’ શબ્દ અનાવશ્યક છે.

આમ, આવા હાલના વ્યવહાર પ્રયોગોમાં પણ પુરોગામી ‘ચન્દ્રજ્યોત્સ્નાન્યાય’નું પુનરાવર્તન કે દૂરોગામી અસર જોઈ શકાય છે.

૬૧. ચન્દ્રાતપમલન્યાયઃ ।

ચન્દ્રસ્ય આતપ એટલે ચન્દ્રનો પ્રકાશ અને મલ એટલે મલિન હોવું, ડાઘવાળું હોવું તત્સંબંધી ન્યાય એટલે, ‘ચન્દ્રનો પ્રકાશ(તો)મલિન છે’ એવો ન્યાય. ખરેખર તો ચન્દ્રનો પ્રકાશ શૈત્યપ્રદાતા છે, છતાં અહીં તેને મલિન કહેવામાં આવ્યો છે. તેનું કારણ મનુષ્યનું આ કથન સ્વકાર્યસિદ્ધિ માટે અન્યની ઉપેક્ષા કરનારું છે. કોઈ એક વ્યક્તિ રાત્રે પ્રવાસ કરતો હતો. તે સમયે ચન્દ્ર પ્રકાશતો હતો. પરંતુ રાત્રીના સમયે ચન્દ્રના એ આહ્વાદક અને શૈત્યપૂર્ણ પ્રકાશને જોવા જાય તો; રસ્તો ના કપાય, પગમાં ઠેસ વાગે, સમય વધારે જાય અને પ્રાણીઓનો ભય પણ સતાવે. આ બધાં કારણોને જોતાં અને ગન્તવ્યસ્થાનપ્રાપ્તિની સિદ્ધિ માટે મનુષ્યે કહ્યું કે, ‘આ ચન્દ્ર તો કલંકવાળો છે. તેનો પ્રકાશ આકર્ષક નથી.’ આમ, સ્વકાર્ય સિદ્ધિ માટે કોઈ સારી કે સાચી વાતની ઉપેક્ષા થાય ત્યારે આ ન્યાયનો પ્રયોગ થાય છે.

આજના સંદર્ભે આ ન્યાય એક જગાએ ઘણો બંધબેસતો છે. જેમકે, G.S.T. (Good and Service Text) (સામાન અને સેવાનો કર) દેશના સામાન્ય નાગરિક માટે ઘણો ફાયદાકારક છે. પરંતુ ખોડા આંકડા અને એકાઉન્ટ બતાવીને પ્રજાના પૈસે લહેર કરતા અમુક વેપારી વર્ગને એ વાત ચન્દ્રકિરણો જેવી સારી હોવા છતાં સ્વપક્ષે નફો મેળવવા ખોટી જ લાગે છે. લોકો સમક્ષ આવા વેપારીઓ ખોટી-વાતો કરીને G.S.T. વ્યવસ્થાને કલંકિત સાબિત કરવાનો મિથ્યા અને સ્વાર્થી પ્રયત્ન કરે છે. આ દૃષ્ટિએ આ કાર્ય ચન્દ્રાતપમલન્યાયે થયેલા કાર્ય જેવું જ છે.

આમ સ્વસ્વાર્થસિદ્ધિ માટે કરેલાં મનુષ્યકર્મોને લીધે પણ આવા ન્યાય સમાજમાં પ્રચલિત બન્યા હતા. આજે પણ આ ન્યાય સમાજમાં પ્રવર્તે છે. કેવળ કાર્યક્ષેત્રનું સ્વરૂપ બદલાયું છે.

૬૨. ચમ્પક-પટન્યાયઃ ।

ચમ્પકનું પુષ્પ અને વસ્ત્રનો ન્યાય. ચંપાનું પુષ્પ સુગંધથી ભરેલું હોય છે. તેને કોઈ વસ્ત્રમાં મૂક્યું હોય તો તે વસ્ત્ર પણ સુગંધપૂર્ણ બને છે. વળી, વસ્ત્રમાં મૂકેલાં ચંપાના પુષ્પોને લઈ લેવામાં આવે તો પણ ઘણા સમય સુધી તે વસ્ત્રમાંથી ચંપાની સુગંધ આવ્યા જ કરે છે. કહેવાનો અર્થ એ છે કે, સજ્જનોની સોબતમાં થોડો સમય રહેવા છતાં પણ તેમના ગુણોની અસર ઘણા લાંબા સમય સુધી ટકી રહે છે. જેમ ચંપકપુષ્પ વસ્ત્રને તેમ સજ્જન દરેક મનુષ્યને સુગંધીત કરે છે. મહાત્મા ગાંધીના આશ્રમમાં થોડાક દિવસો રહેલા મનુષ્યો પણ ઘણાકાળ સુધી તેમની સત્ય-અહિંસાની પરંપરાને અનુસરનારા બન્યા છે. આમ, સજ્જનની સોબત કરવાના સંદર્ભે પ્રત્યેક સ્થાને આ 'ચમ્પકપટન્યાય' પ્રયોજાય છે.

૬૩. ચર્વિતચર્વણન્યાયઃ ।

ચર્વિત એટલે ચાવેલું અને ચર્વણ એટલે પુનઃ ચાવવું, એટલે કે 'ચાવેલું - ચાવવાનો ન્યાય.' વ્યવહાર જીવનમાં ભોજન કરતી વખતે આપણે અન્નનો કોળિયો ચાવીએ છીએ. પરંતુ એ ચાલેવા કોળિયાને પુનરપિ ચાવવાનો થાય તો એમાંથી બીજો કશો વધારાનો રસ કે સત્ત્વ મળતું નથી. એ તો કેવળ વ્યર્થ પ્રયત્ન જ હોય છે. સમાજજીવનમાં પણ કેટલીક વાતો એવી હોય છે કે તેનું પિષ્ટપેષણ છેવટે શિરદર્દ જેવું લાગે છે. જેમકે, દર પાંચ વખતે આવતી ચૂંટણી વખતે નેતાઓનાં ખોખલાં ભાષણો, તેમનો વાણીવિલાસ, પોતાના પ્રદેશ કે મતવિસ્તારમાં આવા-ગમન અને છેવટે પ્રજાહિતને બદલે સ્વકીય સ્વાર્થ સાધવાની પ્રક્રિયા નિરંતર લાગે છે. આવા સમયે કોઈ આપણને ચૂંટણીની વાતો કરે ત્યારે તે વાતો ચર્વિત-ચર્વણન્યાયે માથાના દુઃખાવા જેવી લાગે છે. આમ, જ્યાં ચાવેલું જ ચાવવા જેવું ઉત્પાદકશૂન્ય કાર્ય હોય ત્યાં આ ન્યાય લાગુ પડે છે.

૬૪. ચાતકજીમૂતન્યાયઃ ।

ચાતક એક પક્ષીનું નામ છે. જ્યારે જીમૂત એટલે મેઘ. ચાતકપક્ષી વરસાદનું વરસતું પાણી જ પીવે છે. કદાપિ જળાશયોમાં રહેલું સ્થિર પાણી પીતું નથી. એ એનો સહજ સ્વભાવ છે. એવી રીતે માનવજીવનમાં પણ કેટલાક વ્રતનિષ્ઠ મનુષ્યો અને પશુ-પક્ષીઓ હોય છે. તે તેમનો પોતીકો સ્વભાવ છે. તેને બદલી શકાતો નથી. જેમકે, સુદામા કૃષ્ણ પાસે ગયા છતાં કંઈપણ માગ્યું નહીં. એ તેમનો અયાચક સ્વભાવ હતો. ભલે કૃષ્ણે મુઠ્ઠી તણ્ણુલમાં ઘણું આપી દીધું, પણ સુદામાએ તે ચાતકની જેમ પોતાનું વ્રત જાળવી જ રાખ્યું હતું.

આવી રીતે પ્રહ્લાદે ભક્તિ જાળવી રાખી હતી, ધ્રુવે તપ જાળવી રાખ્યું અને નચિકેતાએ સ્પષ્ટવક્તાપણું જાળવી રાખ્યું હતું. આ બધાં આપણાં સાહિત્યિક અને સુપ્રસિદ્ધ ઉદાહરણો છે.

પ્રાણીઓમાં સિંહ પણ એકવ્રતી છે. તે અનેક મુશ્કેલીઓમાં પણ સૂકું ઘાસ ખાતો નથી. ભર્તૃહરિએ નીતિશતકમાં એના માટે સુંદર શ્લોક રચ્યો છે.

ક્ષુત્કામોઽપિ જરાકૃશોઽપિ શિથિલપ્રાણોઽપિ કષ્ટાં દશા-

માપન્નોઽપિ વિપન્નદીધિતિરપિ પ્રાણેષુ નશ્યત્સ્વપિ ।

મત્તેભેન્ન્રવિભિન્નકુમ્ભકવલગ્રાસૈકબદ્ધસ્પૃહઃ

કિં જીર્ણં તૃણમત્તિ માનમહતામગ્રેસરઃ કેસરી ॥ (નીતિશતક - ૧૩)

અર્થાત્, ‘ભૂખથી દૂબળો હોવા છતાં, ઘડપણથી કૃશ થવા છતાં, શક્તિહીન હોવા છતાં, કષ્ટદાયક દશામાં આવી પડ્યો હોય તો પણ, સાવ નિસ્તેજ થઈ ગયો હોય તો પણ, પ્રાણ જવાની તૈયારી હોવા છતાં, મદમસ્ત ગજરાજોના ચીરી નાંખેલા લમણાનો કોળિયો કરવાની ઈચ્છાવાળો અને સ્વમાની પુરુષોમાં અગ્રેસર સિંહ શું સૂકું ઘાસ ખાય છે? અર્થાત્ કદાપિ નહીં.’

રાજા હરિચન્દ્રે અને મહાત્મા ગાંધીએ પણ ચાતકની જેમ જ સત્યપાલનનું વ્રત જીવનની અંતિમક્ષણ સુધી જાળવી રાખ્યું હતું. એમાં પણ ચાતકજીમૂતન્યાયનાં દર્શન થાય છે.

આમ, વ્રતધારી જીવો કે સ્વમાની સત્વો કદાપિ પોતાનું વ્રત તોડતા નથી.

૬૫. ચાલનીન્યાયઃ ।

ચાલનીન્યાય એટલે ધાન્ય કે લોટ ચાળવાની ચારણીની ક્રિયાના આધારે પ્રસિદ્ધ થયેલો ન્યાય. જ્યારે સારભૂત કે સારવત્ વસ્તુ ગ્રહણ કરવાની હોય ત્યારે આ ચારણીન્યાયે કાર્ય કરવું હિતકારક બને છે. ખેડૂત પોતાના ખેતરમાં જુવાર, બાજરી, મકાઈ કે ઘઉં જેવાં અનાજની શુદ્ધિ માટે ચારણીનો ઉપયોગ કરે છે. ઘરમાં પણ ગૃહણીઓ લોટની શુદ્ધિ માટે ચારણી વાપરે છે. બંને જગાએ ચારણીનું કાર્ય આવશ્યક કે સારભૂત પદાર્થોને લઈ લેવાનું અને બિનજરૂરી પદાર્થોને પોતાનામાં ઉપરભાગે સંગ્રહી ત્યજી દેવાનું છે. સંસારમાં વિવેકી મનુષ્યોએ સારભૂત વાતોને ગ્રહી લેવાની અને અનાવશ્ય બાબતોને આ ચારણીન્યાયે ત્યજી દેવાની છે.

સાચા અર્થમાં જોઈએ તો, સત્ય, અહિંસા, દયા, કરુણા, પ્રેમ અને સમતા જેવા માનવીય સદ્ગુણોને સારભૂત ગણી મનુષ્યે સાચવી લેવાના છે. જ્યારે અસત્ય, હિંસા, ક્રોધ, ઘૃણા, રાગ, દ્વેષ અને અહંકાર જેવા દુર્ગુણોને ચારણીની જેમ ત્યજી દેવાના છે. જેમ સારી વસ્તુને ગ્રહી લેવું એ ચારણીનું કાર્ય છે તેમ ઉપકારક સદ્ગુણોને આત્મસાત કરી લેવા એ દરેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. આમ, મનુષ્યે પ્રતિદિન ચારણીને જોઈને પણ મનમાં સારભૂત બાબતોને સાચવવાનું ભૂલવું ન જોઈએ.

૬૬. ચિત્રતુરગન્યાયઃ ।

ચિત્રમાં દોરેલા ઘોડાને આધારે સાચા ઘોડાના સ્મરણનો ન્યાય એટલે ચિત્રતુરગન્યાય. ચિત્રમાં દોરેલા કોઈક ઘાટિલા, કદાવર અને આકર્ષક ઘોડાને જોઈને વાસ્તવમાં જોયેલા કોઈક ઊંચી ઓલાદના ઘોડાનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે કાર્ય ચિત્રતુરગન્યાયે થયું કહેવાય. એટલે કે, અયથાર્થના આધારે યથાર્થનું જ્ઞાન થાય છે, તે કહેવાનો આશય આ ન્યાયનો છે.

ભરતમુનિના નાટ્યશાસ્ત્ર ઉપર અભિનવગુપ્તે અભિનવભારતી નામની ટીકા લખી છે. તેમાં શંકુકના મતનો ઉલ્લેખ છે. આ શંકુક પણ ભરતમુનિના રસસૂત્રોના વ્યાખ્યાકાર હતા. પોતાની વ્યાખ્યામાં શંકુકે આ ન્યાયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જેમ કોઈ નટ અભિનય કરે છે ત્યારે વિભાવ-અનુભાવ-વગેરેથી કૃત્રિમ અભિનય જ કરતો હોય છે. પરંતુ સામાજિક (પ્રેક્ષકો) તે કૃત્રિમ અભિનયને પણ પોતાનામાં પડેલા સ્થાયિભાવોના આધારે જુએ છે, અભિનય સાથે એકાકાર થાય છે અને હાલના નટમાં મૂળ પાત્રની અનુભૂતિ કરે છે અને તેવો જ રસાસ્વાદ માણે છે. જેમકે, રામનું પાત્ર ભજવતો નટ ખરેખર રામ નથી, તેમ છતાં પ્રેક્ષકો તેના વિભાવ-અનુભાવ-વગેરે કાર્યોથી તેની સાથે જોડાય છે. પોતાનામાં પડેલા સ્થાયીભાવોને કારણે તેમનું પેલા રામ બનેલા નટ સાથે આલંબન થાય છે અને છેવટે કૃત્રિમ રામમાં પણ મૂળ રામનો અહેસાસ થાય છે અને તેવા જ રસોનો આસ્વાદ પણ માણે છે. આમ, કૃત્રિમ નટના આધારે મૂળ પાત્ર, તેનું સ્વરૂપ અને કાર્યો બધાંનું સ્મરણ થાય છે. આ કાર્ય ચિત્રતુરગન્યાયે થાય છે, એમ શંકુકે જણાવ્યું છે. તેની નોંધ આચાર્ય અભિનવગુપ્તે પોતાની અભિનવભારતી ટીકામાં કરી છે.

આજનાં આધુનિક ચલચિત્રો (ફિલ્મો)માં દર્શાવાતાં આપણાં રામાયણ-મહાભારત કે પૌરાણિક પાત્રો અને તેમનું પ્રેક્ષકો દ્વારા થતું આલંબન આ ન્યાયે જ થાય છે. કૃષ્ણના પાત્રને ભજવનારા અનેક નટો આજે આપણા સ્મરણમાં છે. તે બધા જ આજના કૃત્રિમ નટો છે. પરંતુ તેમનામાં આપણે સાચા કૃષ્ણ આવા હતા એવા ભાવનો અનુભવ અને રસાસ્વાદ માણીએ છીએ.

આજે પ્રાથમિક શાળામાં પણ આ જ ન્યાયે અક્ષરજ્ઞાન અપાય છે અને મનુષ્ય, તેનાં અંગ-ઉપાંગ, પશુ-પક્ષી, સૃષ્ટિ અને વૃક્ષ-વનસ્પતિ, ફળ-ફૂલ, વાહનો અને આધુનિક ઉપકરણો તથા અદ્યતન ટેકનોલોજીનાં સાધનો, ઘરગથ્થુ વીજળીનાં ઉપકરણો, કમ્પ્યુટર અને તેને સંલગ્ન સાધનો એમ બધાં જ વ્યવહાર ઉપયોગી અને શિક્ષણમાં ઉપયોગી સાધનોની ઓળખ આપી તેને આધારે વાસ્તવિક સાધનોનું જ્ઞાન અને તેના ઉપયોગની સમજણ આપવામાં આવે છે.

આ દૃષ્ટિએ ચિત્રતુરગન્યાય સર્વકાલ ઉપયોગી ન્યાય છે.

૬૭. ચૌરાપરાધાન્ માણડવ્યનિગ્રહન્યાયઃ ।

‘ચોરના અપરાધને કારણે માંડવ્ય ઋષિને પકડવાનો ન્યાય.’ આ ન્યાય સાથે એક સામાજિક ઘટના સંકળાયેલી છે. એકવાર કેટલાક ચોર લોકોએ રાજભવનમાં ચોરકર્મ કર્યું. પુષ્કળ ધનની ચોરી કરીને તેઓ ભાગતા હતા ત્યારે સૈનિકોએ તેમનો પીછો કર્યો. સૈનિકો પાછળ આવી રહ્યા છે એની જાણ થતાં જ ચોરટાઓએ ચોરેલું ધન રસ્તામાં આવતા માંડવ્ય ઋષિના આશ્રમમાં મૂકી દીધું અને તેઓ પલાયન થઈ ગયા. થોડીવાર પછી સૈનિકો આવ્યા. તેમણે ત્યાં ધન જોયું અને વિચાર્યું કે આ માંડવ્ય ઋષિ એ જ ધનની ચોરી કરી છે. તેમણે ઋષિને પકડી લીધા અને રાજાની સમક્ષ હાજર કર્યા. રાજાએ શૂલી ઉપર ચઢાવવાનો આદેશ કર્યો અને સર્વથા નિર્દોષ

હોવા છતાં માંડવ્ય ઋષિ માર્યા ગયા. આમ, વગર વાંકે અથવા નિરપરાધી હોવા છતાં કોઈ દંડને પાત્ર બને ત્યારે આ ન્યાય પ્રયોજાય છે.

ગુજરાતીમાં આવી જ એક કહેવત પ્રસિદ્ધ છે. ‘પાડાને વાંકે પખાલીને ડામ.’ આમાં પણ વાંક પાડાનો છે અને ડામ પખાલીને દેવામાં આવ્યા. અર્થાત્ જ્યારે કોઈ નિર્દોષ વ્યક્તિ વગર વાંક-ગુને દંડાય કે સજા પાત્ર બને ત્યારે આ ન્યાય પ્રયોજાય છે.

વર્તમાન સમયે આવાં અનેક ઉદાહરણો આપણે કૌભાંડોના નામે જાણીએ છીએ. કોઈએક વિજય માલ્યા કે નીરવ મોદી નામધારી વ્યક્તિઓ બેંકના પૈસા ચોરી જાય તેની સજા બેંક અને તેના ગ્રાહકોને થાય છે. આ બાબત આ ન્યાયનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

[અધ્યક્ષ સંસ્કૃત વિભાગ; ગુજરાત આર્ટ્સ અને કોમર્સ કૉલેજ, અમદાવાદ]

=O=

(પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૬ નો શેષ અંશ)

નોચ્યતે તાદૃશં તુભ્યં સ્થીયતે યન્ન ચેતસિ ।
તસ્માત્ સરલયા રીત્યા દયાં ન્યાયં ચ દર્શયે ॥૧૦॥
ક્ષેત્રં સ્વીયં હિ સંરચ્ય કૃષકો વપતે બીજમ્ ।
તતો કાલં સમાસાદ્ય લભતે કૃષિફલં સઃ ॥૧૧॥
કૃષિકર્મણિ સર્વત્ર દયા ન્યાયશ્ચ વિદ્યતે ।
તત્ ત્વમનેન રૂપેણ બોદ્ધું શક્નોસિ સર્વથા ॥૧૨॥
ઉપ્યતે કૃષકેનાત્ર ક્ષેત્રે તદેવ રોહતિ ।
યદિ ગોધૂમબીજં સ્યાત્ ગોધૂમસ્યૈવ પાદપઃ ॥૧૩॥
ઉપે મરિચિકાબીજે નેક્ષુઃ પ્રરોહતિ ક્વચિત્ ।
કાર્યમિદં હિ ન્યાયસ્ય પશ્ય ત્વં પરમાત્મનઃ ॥૧૪॥
ન્યાયેન સમમેવાત્ર દયા ચ દૃશ્યતે પ્રભોઃ ।
એકસ્યૈવ હિ બીજસ્ય સંખ્યા નાના પ્રજાયતે ॥૧૫॥
ઉસં યદ્યાદૃશં બીજં તાદૃશમેવ રોહતિ ।
ઉસં ચૈકં તથા બીજં ભવત્યનેકરૂપકમ્ ॥૧૬॥
એકં ભવત્યનેકં યત્ સા દયા પરમાત્મનઃ ।
અન્યા દયયા ક્ષેત્રે કૃષિર્ભવતિ સર્વદા ॥૧૭॥
યદીચ્છસિ દયાં દ્રઘું સહ ન્યાયેન ભાવિક ।
દર્શનં કૃષિકાર્યસ્ય કુરુ સવિનયં સદા ॥૧૮॥

=o=

॥ दयां करोति न्यायं वा ॥

डॉ. कमलेशकुमार ए. थोक्सी
निदेशक, भाषासाहित्यत्वचन, गुज. युनि.

जिज्ञासु उवाच —

करोति भगवान्नित्यं दयां न्यायं च शाश्वतम् ।
कथयन्ति जनाः सर्वे धर्मशास्त्रानुयायिनः^१ ॥१॥
यद्यपि धर्मशास्त्रस्य^२ वचने नास्ति संशयः ।
तथापि ज्ञानलाभाय^३ प्रश्नमेकं करोम्यहम् ॥२॥
क्रियते चेद्दया यत्र तत्र न्यायो न सम्भवः ।
एवं दया च न्यायश्च कथं सहैव शक्यते ॥३॥
दयायाः दर्शने नित्यं न्यायो हि शिथिलायते ।
न्यायसंपादने यतः दया न दृश्यते क्वचित् ॥४॥
भवान् हि धर्मशास्त्रस्य वक्ता श्रोता च पाठकः ।
तस्मात्त्वं मम प्रश्नस्य प्रदातुमर्हस्युत्तरम् ॥५॥

विज्ञधार्मिकः उवाच —

कार्यस्य कारणे नित्ये न्यायः प्रवर्तते प्रभोः ।
सहैवास्य दया नित्यं दृश्यते परमात्मनः ॥६॥
साधयितुं हि कार्याणि बहुधा यतते प्रभुः ।
तत्र नैकाः दिशाः अस्य रीतयो नीतयस्तथा ॥७॥
सामर्थ्यं परममस्य विचित्राश्वास्य शक्तयः ।
करोति करणीयं सः प्राणिनां हितकाम्यया ॥८॥
वैचित्र्यं जगदुत्पत्तौ पालने चालने तथा ।
दर्शं दर्शं मुनयस्सर्वे परमाश्चर्यमाप्तवान् ॥९॥

(शेष पृष्ठसंख्या ३६ पर)

१. भक्तिशास्त्रानुयायिनः । - इत्यपि वक्तुं शक्यते ।

२. भक्तिशास्त्रस्य । - इति पाठान्तरम् ।

३. धर्मलाभाय । - इत्यपि पाठभेदः शक्यः ।

અષ્ટાવક્રગીતાની વસ્તુ સંકલના - એક અધ્યયન

— ભરતભાઈ યુ. જાદવ
શોધણાત્ર, ગુજરાત યુનિવર્સિટી

ભારતીય અધ્યાત્મ અને જ્ઞાનપરંપરામાં બ્રહ્મવિદ્યાનું અત્યંત આદરણીય સ્થાન છે. દર્શનશાસ્ત્રોમાં આત્મતત્ત્વ પરમાત્મતત્ત્વું વિશદ્ ચિંતન થયેલું જોવા મળે છે. આ પરંપરામાં અનેક ગ્રંથો અધ્યાત્મ વિચારકોમાં સમ્માન પામ્યા છે. અષ્ટાવક્રગીતા પણ બ્રહ્મવિદ્યાનો ગૂઢાર્થ પ્રકટ કરતો એક આદરણીય ગ્રંથ છે. લોકોક્તિ આ ગ્રંથ સાથે પણ જોડાયેલી છે. તે એમ કે આ ગ્રંથ મહર્ષિ અષ્ટાવક્રજી તથા જનકરાજના બ્રહ્મવિદ્યાના સંવાદનો પરિપાક છે. જો કે આને યથાર્થ માનીને આ ગ્રંથને જોવો એ ક્યાંક નવા પ્રશ્નો ઊભા કરનાર વિષય બની શકે છે. વિશ્વેશ્વરાચાર્ય અષ્ટાવક્રગીતાની ટીકામાં શિષ્ય નો જ ઉલ્લેખ કરે છે. તેણે શિષ્યનો નામોલ્લેખ નથી કર્યો. માટે એ વિષયમાં ન પડતાં માત્ર અષ્ટાવક્રગીતાની વસ્તુ સંકલનાનો અભ્યાસ પ્રસ્તુત કરવાનો નમ્ર પ્રયાસ છે.

અષ્ટાવક્રગીતા અષ્ટાવક્રસંહિતા એવા અપરનામથી પણ ઓળખાય છે. શ્રી લક્ષ્મીવેંકટેશ્વર પ્રેસમાંથી પ્રસિદ્ધ સાન્વયભાષાટીકા સહિતની અષ્ટાવક્રગીતાના પ્રથમ શ્લોકની ભાષા ટીકામાં શ્રી ગંગાવિષ્ણુ શ્રીકૃષ્ણદાસ વર્ણવે છે કે એક સમયે મિથિલાપતિ રાજા જનકને પૂર્વપુણ્યના પ્રભાવે મુક્તિ મેળવવાની પ્રબળ ઈચ્છા જન્મી. એના માટે બ્રહ્મજ્ઞાની ગુરુની આવશ્યકતા જણાઈ. એ જ સમયે તેમને મુનિ અષ્ટાવક્રજી મળ્યા. નામ પ્રમાણે જે તેઓની આકૃતિ વિચિત્ર તથા કદરૂપી હતી. જેના કારણે જનકજી ને તેમના માટે અણગમાનો ભાવ ઊભો થયો. પણ બીજાના ચિત્તની પ્રવૃત્તિને જાણનારા અષ્ટાવક્રજીએ તેમને દેહદષ્ટિને છોડીને આત્મદષ્ટિ કેળવવાની સલાહ આપી. જેમ નદી વાંકી ચૂંકી હોય પણ તેનું જળ નહીં એ રીતે. આ પ્રકારે તેમની વાતો સાંભળીને જનક રાજાનો અણગમો વગેરે દૂર થયો. એમણે તેમને જ પોતાના ગુરુ બનાવી લીધા અને આ રીતે અષ્ટાવક્રજી અને જનકરાજાનો અધ્યાત્મ સંવાદ શરૂ થયો. આમ આ સંવાદ પછીથી અષ્ટાવક્ર મુનિનો જ્ઞાનોપદેશ એ રીતે આ ગ્રંથનો પ્રધાન વિષય બન્યો.

શ્રી લક્ષ્મીવેંકટેશ્વર પ્રેસમાંથી પ્રસિદ્ધ સાન્વયભાષાટીકા સહિતની અષ્ટાવક્રગીતાના છેલ્લા પ્રકરણમાં વિશેષ વ્યવસ્થા જોવા મળે છે. અહીં પ્રત્યેક પ્રકરણમાં કેટલી શ્લોક સંખ્યા છે તેનું વર્ણન જોવા મળે છે. જેમ કે -

વિંશતિશ્લોપદેશે સ્યુઃ શ્લોકાશ્ચ પચ્ચવિંશતિઃ ।

સત્યાત્માનુભવોલ્લાસે ઉપદેશે ચતુર્દશ ॥૧॥

षडुल्लासे चैवोपदेशे च चतुश्चतुः ।
 पञ्चकं स्यादनुभवे बन्धमोक्षे चतुष्ककम् ॥२॥
 निर्वेदोपशामे ज्ञाने एवमेवाष्टकं भवेत् ।
 यथा सुखसप्तकं च शान्तौ स्याद्वेदसंमितम् ॥३॥
 तत्त्वोपदेशे विंशश्च दश ज्ञानोपदेशके ।
 तत्त्वस्वरूपे विंशच्च शमे च शतकं भवेत् ॥४॥
 अष्टकं चात्मविश्रान्तौ जीवन्मुक्तौ चतुर्दश ।
 षट् सङ्ख्याक्रमविज्ञाने ग्रन्थैकात्म्यं ततः परम् ॥५॥
 विंशकमितैः खण्डैः श्लोकैरात्माग्निमध्यखैः ।
 अवधूतानुभूतेश्च श्लोकाः सङ्ख्याक्रमा अमी ॥६॥

આ પ્રમાણે પ્રત્યેક પ્રકરણની શ્લોક સંખ્યા દર્શાવી છે.

અષ્ટાવકગીતા મૂળમાં ત્રણ વિષયો પર વિશેષ ભાર મૂકે છે કે આત્મજ્ઞાન શું છે? વૈરાગ્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય. તથા જીવનમુક્ત બની મોક્ષ પ્રાપ્તિ કેવી રીતે કરવી? આ સઘળા વિષયો પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં ૨૦ પ્રકરણમાં વિસ્તરિત થતા જોવા મળે છે. પ્રથમ પ્રકરણ ગુરૂપદેશ પ્રકરણ છે. આ પ્રકરણમાં ૨૦ શ્લોકો છે. અહીં ગુરુશિષ્યનો પ્રારંભિક સંવાદ જોવા મળે છે. શિષ્ય દ્વારા જ્ઞાન વૈરાગ્ય તથા જીવનમુક્તિના સ્વરૂપને જાણવાની ઈચ્છા પ્રકટ કરવામાં આવે છે. જેના સંદર્ભમાં અષ્ટાવકજી દ્વારા જ્ઞાનોપદેશ કરવામાં આવે છે. દ્વિતીય પ્રકરણ શિષ્યાનુભાવપ્રકરણ છે. ૨૫ શ્લોક યુક્ત આ પ્રકરણમાં શિષ્યને થયેલી આત્મ-જ્ઞાનોપલબ્ધિ છે. તૃતીય પ્રકરણ આક્ષેપોપદેશ પ્રકરણ છે. જેમાં ૧૪ શ્લોક છે. અહીં ગુરુ શિષ્યના આત્મજ્ઞાનની પરીક્ષા છે. ચતુર્થ પ્રકરણ પુનઃશિષ્યાનુભાવપ્રકરણ છે. અહીં ૬ શ્લોકો આવેલા છે. અહીં શિષ્ય ગુરુને ઉત્તર આપે છે. પાંચમું પ્રકરણ લયોપદેશપ્રકરણ છે. અહીં ૪ શ્લોક આવેલા છે. ગુરુ અહીં શિષ્યને મોક્ષ-પ્રાપ્તિના ઉપાયો બતાવે છે.

છઠ્ઠા પ્રકરણનું નામ છે પુનઃગુરૂપદેશ પ્રકરણ. આ પ્રકરણમાં ૪ શ્લોક છે. આ પ્રકરણમાં શિષ્ય દ્વારા મુક્તિની અભિવ્યક્તિ કરવામાં આવી છે. સાતમું પ્રકરણ શિષ્યાનુભાવપ્રકરણ છે. આ પ્રકરણમાં ૫ શ્લોકો છે. અહીં શિષ્ય દ્વારા મુક્તિની સ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આઠમું પ્રકરણ બંધમોક્ષપ્રકરણ છે. ૪ શ્લોકોમાં આ પ્રકરણ નિબદ્ધ છે. આ પ્રકરણમાં જીવનના બંધન અને મુક્તિની વિવેચના કરવામાં આવી છે. નવમું પ્રકરણ નિર્વેદપ્રકરણ છે. ૮ શ્લોકોમાં વિસ્તૃત આ પ્રકરણમાં કોઈ વસ્તુનું ગ્રહણ ન કરવું કે ન ત્યાગ કરવો એવા ગુરુએ કરેલા ઉપદેશના સંદર્ભમાં શિષ્યએ ત્યાગની રીત પૂછી છે. જેના ઉત્તરમાં અષ્ટાવકજીએ આસક્તિ ત્યાગનો

ઉપદેશ કર્યો છે. દશમ્ પ્રકરણ ઉપશમ પ્રકરણ છે. આ પ્રકરણમાં ૮ શ્લોક છે. અહીં ગુરુ દ્વારા કામ અને અર્થ જેવા શત્રુઓની વિષયતૃષ્ણાના ત્યાગનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે.

એકાદશમ્ પ્રકરણ જ્ઞાનાષ્ટક પ્રકરણ છે. અહીં નામ પ્રમાણે જ ૮ શ્લોકોમાં પ્રકરણનું વર્ણન છે. આ પ્રકરણમાં શિષ્ય દ્વારા આત્મબોધની સ્થિતિનું વર્ણન છે. અગાઉ વર્ણવેલી વિષયતૃષ્ણાની શાંતિ જ્ઞાન થકી જ થાય છે. અને આત્મબોધ માટે યોગ્ય એવા આત્મજ્ઞાનીની દશાનું વર્ણન છે. બારમા પ્રકરણનું નામ છે એવમેવાષ્ટક પ્રકરણ. ૮ શ્લોકમાં નિબદ્ધ આ પ્રકરણમાં શિષ્ય દ્વારા આત્મબોધની સ્થિતિનું વર્ણન છે. ગુરુના ઉપદેશથી શિષ્યએ પ્રથમતો કાયિકક્રિયાઓનો ત્યાગ કાયિકક્રિયાઓનો ત્યાગ કર્યો છે. તથા વાણીના જપરૂપ કર્મનો ત્યાગ કરીને મનના સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપ કર્મનો ત્યાગ કરીને ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું આશ્રયણ કરે છે. આ પ્રકારનું વર્ણન અહીં જોવા મળે છે. તેરમું પ્રકરણ યથાસુખ પ્રકરણ છે. અહીં ૭ શ્લોકો આવેલા છે. શિષ્ય દ્વારા જીવન્મુક્તિ અવસ્થાનું ફળ કે જે પરમ સુખ છે તેનું વિષદ વર્ણન અહીં જોવા મળે છે. સંપૂર્ણ વિષયોની આસક્તિના ત્યાગ થકી ઉત્પન્ન થનારી ચિત્તની સ્થિરતા કૌપિન (લંગોટ) માત્રમાં આસક્તિ કરવાથી પણ નથી થઈ શકતી. આથી જ આસક્તિઓના ત્યાગમાં નિહિત સુખનો અનુભવ અહીં દર્શાવાયો છે. આમ આત્મબોધની સ્થિતિનું વર્ણન જ અહીં આગળ ચાલે છે. ચતુર્દશમ્ પ્રકરણ શાંતિચતુષ્કપ્રકરણ છે. આ પ્રકરણ ૪ શ્લોકમાં નિબદ્ધ છે. શિષ્ય દ્વારા જીવન્મુક્ત પુરુષનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જેમ કોઈ સુખપૂર્વક શયન કરી રહેલા પુરુષને કોઈ જગાડીને પોતાનું કામ કરાવે છે ત્યારે તે શયનમાંથી ઉઠેલો વ્યક્તિ પોતાના ચિત્તથી નહીં પરંતુ જગાડનારને વશીભૂત થઈને કાર્ય કરે છે અને ત્યારે યત્નપૂર્વક ઉઠનાર સંકલ્પવિકલ્પ રહિત બનીને કાર્ય કરે છે. એ જ પ્રકારે સંકલ્પવિકલ્પરહિત પુરુષનો સંસાર પ્રત્યેનો વ્યવહાર ચિત્તના સંદર્ભમાં શાંત હોય છે. આ પ્રકારનું વર્ણન આ પ્રકરણમાં જોવા મળે છે. પંદરમું પ્રકરણ વિશેષજ્ઞાનોપદેશ પ્રકરણ છે. અહીં ૨૦ શ્લોકો છે. અષ્ટાવકજી દ્વારા તત્ત્વબોધનું વર્ણન છે. તેઓ દૃઢ મત વ્યક્ત કરે છે કે કઠિન એવા આત્મતત્ત્વનો શિષ્યને વારંવાર ઉપદેશ કરવો જોઈએ. એવા જ આશયથી તેઓ આત્મબોધને અર્થે ઉપદેશ કરે છે.

સોળમું પ્રકરણ વિશેષજ્ઞાનોપદેશ પ્રકરણ છે. આ પ્રકરણમાં ૧૧ શ્લોકો છે. અહીં અષ્ટાવકજી દ્વારા સંસાર તથા મુક્તિના ભેદનું વર્ણન છે. જ્ઞાન સંપન્ન થઈને વિષયભોગ પરત્વે કર્મ કરવું અથવા સકામ કર્મ કરવું. સંપૂર્ણપણે વસ્તુઓના વિસ્મરણ થકી તથા આશાઅપેક્ષાઓથી રહિત બની ચિત્ત આત્મસ્વરૂપના વિષયમાં જ વિશેષ રૂચિ ઉત્પન્ન કરશે. દ્વૈતભાવ નષ્ટ કરવાનો ઉપદેશ અહીં જોવા મળે છે. સત્તરમું પ્રકરણ તત્ત્વસ્વરૂપ પ્રકરણ છે. અહીં ૨૦ શ્લોક આવેલા છે. અહીં ગુરુ અષ્ટાવકજી દ્વારા જીવન્મુક્તના વ્યવહારોનું વર્ણન છે. જે જ્ઞાની પુરુષ ઈન્દ્રિયોના વિષયોના આવેગોને દૂર કરી એકલો પોતાનામાં આત્માને વિષે રમણ કરે છે તે જ જ્ઞાનનું

અને યોગનું ફળ મેળવે છે. અનેક રીતે અહીં જીવનમુક્ત જ્ઞાનીની સ્થિતિનું વર્ણન જોવા મળે છે. અઢારમું પ્રકરણ શમપ્રકરણ છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથનું સૌથી મોટું પ્રકરણ છે. અહીં ૧૦૦ શ્લોકો આવેલા છે. અહીં પણ ગુરુ દ્વારા જીવનમુક્તના જ વ્યવહારોનું વર્ણન છે. જેમા પ્રથમ શાંતિની પ્રધાનતાનું વર્ણન છે. 'તસ્મૈ સુઘૈકરૂપાય નમઃ શાન્તાય તેજસે' - કહીને શાંત આત્માને નમસ્કાર કર્યા છે. જીવનમુક્તને આ સંસારમાં કશું પણ કરવા જેવું રહેતું નથી. જેણે ઘટાદિ વિશ્વને જોયું છે એ કદાચ વિશ્વ નથી એવું જાણી શકે. પરંતુ જે જોતો હોવા છતાં જોતો નથી તેને વાસનારહિત બનવાનો ક્યાં પ્રશ્ન જ છે ! વાસનાઓનો સંસ્કાર જ જ્યાં નથી ત્યાં તેના ત્યાગનું શું સ્થાન ? આ પ્રકારે જીવનમુક્તની અવસ્થાઓ અહીં જોવા મળે છે. ઓગણીસમું પ્રકરણ આત્મવિશ્રાંતિ પ્રકરણ. અહીં ૮ શ્લોકો આવેલા છે. અહીં શિષ્ય દ્વારા આત્મજ્ઞાનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. શિષ્યને ગુરુના શ્રીમુખથી સાધન સહિત જ્ઞાનનું શ્રવણ કરવાથી આત્મસ્વરૂપના વિષયમાં વિશ્રામ પ્રાપ્ત થયો છે.

ક્વ ધર્મઃ ક્વ ચ કામઃ ક્વ ચાર્થઃ ક્વ વિવેકતા ।

ક્વ દ્વૈતં ક્વ ચ વાદૈતં સ્વમહિમ્નિ સ્થિતસ્ય મે ॥

આ પ્રકારનો શ્લોક જોઈને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો અર્જુન દ્વારા કહેવાયેલો ૧૮મા અધ્યાયનો શ્લોક ચોક્કસથી જ સ્મરણમાં આવે કે -

નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધા ત્વત્પ્રસાદન્મયાચ્યુત ।

સ્થિતોઽસ્મિ ગતસન્દેહઃ કરિષ્યે વચનં તવ ॥

ગુરુના ઉપદેશ પછી શિષ્યની માનસિક સ્થિતિનું બન્નેમાં સામ્ય જોવા મળે છે. વિંશતિ પ્રકરણ જીવનમુક્તિ પ્રકરણ છે. અહીં ૧૪ શ્લોકો આવેલા છે. અહીં શિષ્ય દ્વારા આત્મબોધનું વર્ણન છે. એકવીસમાં પ્રકરણને સંખ્યાક્રમવિજ્ઞાનપ્રકરણ નામ આપવામાં આવ્યું છે. જેના બધા જ શ્લોકો આગળ વર્ણવવામાં આવ્યા છે.

આ રીતે ૨૧ પ્રકરણમાં અષ્ટાવકગીતા ગૂંથાયેલી છે. જેમાં લગભગ ૩૦૩ જેટલા શ્લોકો છે. અહીં કેટલાક ૨૦ પ્રકરણ જ અષ્ટાવકગીતાના મૂળ પ્રકરણ માને છે. આ બન્ને સંખ્યાઓ (પ્રકરણની તથા શ્લોકની)માં વિભિન્નતા જોવા મળે છે. પરંતુ આ બ્રહ્મવિદ્યાનો અદ્ભુત ગ્રંથ છે તેમાં કોઈ શંકા નથી. પ્રાચીનકાળથી માંડીને અઢાવધિના અનેક તત્ત્વવેત્તાઓ એ આ ગ્રંથને સમ્માન આપ્યું છે અને તેના અદ્વૈતસિદ્ધિના સિદ્ધાન્તોને સ્વીકાર્યા છે.

સન્દર્ભ :

(૧) અષ્ટાવકગીતા : સમ્પાદક - પ્રકાશક: ચૌખમ્બા પ્રકાશન, કાશી, સન્, ૧૯૭૧.

(૨) અષ્ટાવકગીતા : સમ્પાદક - પ્રકાશક: શ્રી ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર, સન્, ૧૯૯૯.

=O=

સામ્મનસ્યમ્ - ૪૦

મહર્ષિ વાલ્મીકીય રામાયણના બાલકાંડમાં નિહિત માનવીય મૂલ્યોનો અભ્યાસ

— હેતલ સોની
શોધણાત્ર, હેમચંદ્ર યુનિવર્સિટી, પાટણ

પ્રસ્તાવના :

રામાયણ એ મહર્ષિ વાલ્મીકિ દ્વારા લખેલ સંસ્કૃત સાહિત્યનું અનુપમ મહાકાવ્ય છે. રામાયણમાં સાત વિભાગ છે જે સાત કાંડના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

બાલકાંડ, અયોધ્યાકાંડ, કિષ્કિન્ધાકાંડ, સુંદરકાંડ, યુદ્ધકાંડ અને ઉત્તરકાંડ અહીં આપણે બાલકાંડમાં નિહિત માનવીય મૂલ્યોનો અભ્યાસ કરીશું.

વ્યક્તિગત મૂલ્યો :

બાલકાંડમાંથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યોનું વિશ્લેષણ કરતાં તેમાંથી મહામુનિ, પરાક્રમી, તેજવાન, મહાત્મા, તીવ્રબુદ્ધિશાળી, બળવાન, મધુરભાષી, સ્પષ્ટવક્તા, મહામનસ્વી, શ્રેષ્ઠ, શત્રુદમુ, કકુસ્થવંશી, આકર્ષક, ધર્મજ્ઞ, મહર્ષિ, પ્રસન્નચિત્ત, શક્તિશાળી, રઘુનંદન, યશવાન જેવાં વ્યક્તિગત મૂલ્યો નિષ્પન્ન થાય છે. આ મૂલ્યો દ્વારા સમાજમાં રહેલા વ્યક્તિઓના વ્યક્તિત્વની ખીલવણી થઈ શકે છે. જેમ કે,

- વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થાય છે માટે કઠોર પરિશ્રમ અને નિપુણતાથી કાર્ય સફળ કરવાનું શીખે છે. જેનાથી અઘરા કાર્યો પણ સારી રીતે પૂર્ણ થાય છે.
- બળ અને બુદ્ધિનો વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગ કરવાનું માર્ગદર્શન મળે છે.
- સ્પષ્ટ વક્તવ્ય, કલા અને મધુરભાષી બની શકે અને મુશ્કેલ કાર્યો પાર પાડવાનું અને મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં પ્રસન્નચિત્ત રહેવાનું શીખવે છે.
- પોતાની શક્તિ અને બુદ્ધિનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી અને સ્વસૂઝ વડે સફળ રીતે કાર્યો પૂર્ણ કરવાની સમજ આપે છે.

સામાજિક મૂલ્યો :

બાલકાંડમાંથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યોનું વિશ્લેષણ કરતાં તેમાંથી રાજ્યનું સંચાલન, રાજાની લોકહિતની ભાવના, પુત્રસ્નેહ, મહામુનિનો આદર-સત્કાર જેવા સામાજિક મૂલ્યો પ્રતિબિંબિત થાય છે.

- એક સફળ શાસક તરીકે સુચારુ શાસન કરવું અને લોકહિતની ભાવના અને લોક કલ્યાણ કેવી રીતે કરવું તેની સમજ પ્રાપ્ત થાય છે.
- આપણી સામાજિક વ્યવસ્થા મુજબ પિતાનો પુત્ર પ્રતિનો સ્નેહ કૌટુંબિક ભાવના કેળવવાનું શીખવે છે.

- વડીલો, સંતો, મહંતો અને પૂજનીય વ્યક્તિ પ્રતિ આદર ભાવનાનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

આધ્યાત્મિક મૂલ્યો :

બાલકાંડમાંથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યોનું વિશ્લેષણ કરતાં તેમાંથી તપસ્યા, ધાર્મિકતા, દાન, ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ આ ચારેય પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ, વેદજ્ઞાતા જેવા આધ્યાત્મિક મૂલ્યોની ઝાંખી થાય છે.

- દરેક વ્યક્તિએ પોતાના જીવનમાં કઠોર તપ અને ધાર્મિક કાર્યો કરવાં જોઈએ.
- ઉદારતાની ભાવના કેળવવી અને જરૂરિયાત હોય તેવા લોકોને સહાયરૂપ થવું જોઈએ.
- દરેક વ્યક્તિએ પોતાના જીવનમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારેય પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ માટે નિરંતર પ્રવૃત્ત રહેવું જોઈએ.
- રામાયણ જેવા ધાર્મિક કાવ્યની રચનાના અધ્યયન દ્વારા વ્યક્તિએ જીવન જીવવાની સાચી દિશા અને આધ્યાત્મિક જીવન જીવવાની સમજ મેળવવી જોઈએ.

નૈતિક મૂલ્યો :

બાલકાંડમાંથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યોનું વિશ્લેષણ કરતા તેમાંથી હિતેચ્છુ, નમ્રતા, વફાદારી અને આજ્ઞાંકિતતા જેવાં નૈતિક મૂલ્યો જેવા મળે છે.

- આપણે જેના આશ્રિત છીએ તેના હિત અને કલ્યાણ માટે હંમેશા પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.
- સાચા નેતા તરફ વફાદારી અને તેની આજ્ઞાનું નિરંતર પાલન કરવાનો ગુણ કેળવવો જોઈએ.

ઉપસંહાર :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં મહર્ષિ વાલ્મીકીય રામાયણના બાલકાંડમાંથી નિહિત થતાં વ્યક્તિગત, સામાજિક, આધ્યાત્મિક, નૈતિક જેવાં માનવીય મૂલ્યોની ઝાંખી થાય છે. જેના દ્વારા વર્તમાન સમયમાં માનવીએ કેવી રીતે જીવન જીવવું જેનો માર્ગ પ્રશસ્ત થાય છે, જેનાથી માનવી કપરી અને મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં સરળતાથી અને સહજ રીતે માનવજીવન જીવી શકે.

સંદર્ભ સૂચિ

ગુજરાતી સંદર્ભ પુસ્તકો :

૧. તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો - ભટ્ટાચાર્ય, એચ. એમ., ૧૯૫૭, કલકત્તા, યુનિ. પ્રકાશનો.
૨. વાલ્મીકીય રામાયણ - ગીતાપ્રેસ ગોરખપુર.
૩. શ્રી વાલ્મીકી રામાયણ - આનંદભાઈ એન. અમીન, સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટ, ભદ્ર અમદાવાદ.

શબ્દકોષ :

૪. કેળવણીના તાત્ત્વિક આધારો - જયેન્દ્ર દવે, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય અમદાવાદ. ૧૯૯૮

=O=

આર્ય આષ્ટાંગિકમાર્ગના પ્રત્યેક અંગનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ

— દિપલ મનોજકુમાર શાહ
શોધણાત્ર, ગુજરાત યુનિવર્સિટી

૧. સમ્યક્દષ્ટિ :

‘દષ્ટિ’ નો અર્થ જ્ઞાન છે. સત્કાર્ય માટે જ્ઞાનની ભિત્તિ આવશ્યક છે. આચાર અને વિચારનો પરસ્પર સંબંધ નિતાન્ત ઘનિષ્ઠ છે. વિચારની ભિત્તિ પર જ આચાર ઊભો રહે છે. એટલા માટે આચાર માર્ગમાં ‘સમ્યક્દષ્ટિ’ પહેલું અંગ માનવામાં આવ્યું છે. જે વ્યક્તિ અકુશળને અથવા અકુશળના મૂળને ઓળખે છે તે જ સમ્યક્દષ્ટિથી સંપન્ન હોય તેવું માનવામાં આવે છે. સમ્યક્દષ્ટિ વગર શીલ અને સમાધિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ધમ્મપદમાં કહ્યું છે કે જે દોષયુક્ત કાર્યને દોષયુક્ત માનીને અથવા દોષરહિત કાર્યને દોષરહિત માનીને યથાર્થ ધારણ કરે છે એ પ્રાણી સમ્યક્દષ્ટિને ધારણ કરીને સદ્ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે^૧. દુઃખ, દુઃખસમુદય, દુઃખનિરોધ અને દુઃખનિરોધગામિની પ્રતિપદ આ ચારેય આર્યસત્યોનું યથાર્થજ્ઞાન સમ્યક્દષ્ટિ છે^૨. સમ્યક્દષ્ટિના પરિણામસ્વરૂપ જ સદાચારની પ્રાપ્તિ થાય છે. ધમ્મપદમાં કહ્યું છે કે જે શીલ અને સમ્યક્દર્શનથી યુક્ત અર્થાત્ સમ્યક્દષ્ટિથી સંપન્ન ધર્મમાં સ્થિત સત્યવાદી અને પોતાનાં કાર્યોને કરવાવાળો છે તેને લોકો પ્રિય જણાવે છે^૩. સમ્યક્દષ્ટિ કુશળ અકુશળની જાણકાર હોય છે. એ ઉકુશળને છોડીને કુશળનું ઉપાર્જન કરે છે. કાયિક, વાચિક તથા માનસિક આ બધા કર્મો બે પ્રકારનાં હોય છે. કુશળ (સારા) અને અકુશળ (ખરાબ) આ બંનેને સારી રીતે જાણવું ‘સમ્યક્ દષ્ટિ’ છે. દીર્ઘનિકાયમાં આ કર્મોનું વિવરણ આ પ્રમાણે છે.

	અકુશળ	કુશળ
કાયકર્મ	૧. પ્રાણાત્પિપાત (હિંસા) ૨. અદત્તાદાન (ચોરી) ૩. મિથ્યાચાર (વ્યભિચાર) ૪. મૃષાવચન (ખોટું, જુઠું)	૧. અ - હિંસા ૨. અ - ચોરી ૩. અ - વ્યભિચાર ૪. સત્યબોલવું
વાચિકર્મ	૫. પિશુનવચન (ચાડી) ૬. પરુષવચન (કડવું વેણ) ૭. સમ્પ્રલાપ (લવારી, બકવાદ) ૮. અભિધ્યા (લોભ)	૫. અ - પિશુનવચન ૬. અ - કટુવચન ૭. અ - સમ્પ્રલાપ ૮. અ - લોભ
માનસકર્મ	૯. વ્યાપાદ (પ્રતિહિંસા) ૧૦. મિથ્યાદૃષ્ટિ	૯. અ - પ્રતિહિંસા ૧૦. મિથ્યાદષ્ટિ ન હોવી.

૨. સમ્યક્ સંકલ્પ :

સંકલ્પનો અર્થ દૃઢ નિશ્ચય છે. સંકલ્પના અનેક અર્થ છે. ઈચ્છા, ઈરાદો, વિચાર, મનોરથ વગેરે. બરાબર ઈચ્છા અથવા ઈરાદો અથવા વિચાર જ સમ્યક્ સંકલ્પ છે. જેનો સંબંધ ચિત્તની સાથે હોય છે. આ ચિત્ત કુશળ અને અકુશળ એમ બંને દિશાઓમાં હોઈ શકે છે. ચિત્તમાં પહેલા હિંસાત્મક રાગયુક્ત વિચાર આવે છે. જ્યારે તે વધુ બળવાન થઈ જાય છે. ત્યારે તે મિથ્યા સંકલ્પ કહેવાય છે. એનો જ વિરોધી સમ્યક્ સંકલ્પ છે. ધમ્મપદમાં કહેવાયું છે કે જેઓ અસાર ને સાર અને સાર ને અસાર સમજે છે. તે મિથ્યા સંકલ્પમાં પડેલા વ્યક્તિ સાર ને પ્રાપ્ત કરતા નથી. પરંતુ જે અસાર ને અસાર અને સાર ને સાર સમજે છે, તેવા સમ્યક્ સંકલ્પથી યુક્ત વ્યક્તિ સારને પ્રાપ્ત કરે છે.

સમ્યક્ સંકલ્પ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. જેને નૈષ્કમ્ય, અવ્યાપાદ (અહિંસા) તેમજ અવિહિંસા સંકલ્પ કહેવાય છે.

અસાને સારમતિનો સારે ચાસારદસ્સિનો ।

તે સારં નાધિગચ્છન્તિ મિચ્છાસઙ્કપ્પગોચરા ॥

સારન્ચ સારતો નત્વા અસારન્ચ અસારતો ।

તે સારં અધિગચ્છન્તિ સમ્માસઙ્કપ્પગોચરા ॥ ધમ્મપદઃ, ૧૧,૧૨

બધાં જ કુશળ ધર્મોનો નિયોડ એટલે જ નૈષ્કમ્ય સમ્યક્ સંકલ્પ છે. એને એમ પણ કહી શકીએ છીએ કે અવ્યાપાદ તેમજ અવિહિંસામાં દર્શાવેલા દરેક નિર્દિષ્ટ વિતર્ક એ નૈષ્કમ્ય સમ્યક્ સંકલ્પ છે.

વ્યાપાદ શબ્દનો અર્થ હિંસા અથવા પરવિનાશ ચિન્તા છે. તેનો વિપરીતભાવ 'મૈત્રી' જ અવ્યાપાદ છે. એટલે બધાં જ પ્રાણીઓ માટે પ્રતિહિંસાથી દૂર રહી મૈત્રીપૂર્ણ વ્યવહાર કરવાનો દૃઢનિશ્ચય જ અવ્યાપાદ છે. ધમ્મપદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે આ સંસારમાં વેરથી વેર કદી શાન્ત નહીં થાય. પરંતુ અવેર (મૈત્રી)થી જ શાન્ત થશે.

હિંસાથી દૂર જવું અથવા હિંસાનો વિચાર ન આવવો જ અવિહિંસા સમ્યક્ સંકલ્પ છે. ધમ્મપદમાં કહ્યું છે કે જો સુખની ઈચ્છાવાળા પ્રાણીઓને પોતાના સુખની ઈચ્છાના દંડથી મારે છે. તે મરીને પણ સુખ નથી પામતા અને જે સુખની ઈચ્છાવાળા પ્રાણીઓને પોતાના સુખની ઈચ્છાના દંડથી નથી મારતા તે મરીને પણ સુખ પામે છે.

નહિ વેરેન વેરાનિ સમ્મત્તીઘ કદાચનં ।

અવેરેન ચ સમ્મન્તિ એસ ધમ્મો સનન્તનો ॥ ધમ્મપદ, ગાથા, સંખ્યા - ૫

સુખકામાનિ ભૂતાનિ યો દણ્ડેન વિહિંસતિ ।

અત્તનો સુખમેસાનો પેચ્ચસોન લભતે ॥

સુખકામાનિ ભૂતાનિ યો દણ્ડેન સુખં ન હિંસા ।

અત્તનો સુખમેસાનો પેચ્ચ સો લભતે સુખમ્ ॥ વહી, ૧૩૧-૧૩૨

૩. સમ્યક્ વાક્ (વાણી) :

વ્યવસ્થિત ભાષણ - ખોટાં વચન અને બકવાદનો ત્યાગ સમ્યક્ વચન કહેવાય છે. ભગવાન બુદ્ધે સમ્યક્ વચનનું કથન નિષેધાત્મક શૈલીથી આપ્યું છે. આમ તો મિથ્યાવચન (ખોટું બોલવું) ની વિરતિ (દૂર રહેવું) જ સમ્યક્ વચન છે.

સહસ્સમપિ ચે વાચા અત્થપદસંહિતા ।

एक अत्थ पदं सेच्चो यं सुत्वा उपसम्मति ॥ वही, ૧૦૦

૪. સમ્યક્ કર્માન્ત :

અષ્ટાંગિક માર્ગનું ચોથું અંગ સમ્યક્ કર્માન્ત છે. મનુષ્યની સદ્ગતિ અથવા દુર્ગતિનું કારણ તેનો ધર્મ જ હોય છે. કર્મને લીધે જ જીવ આ લોકમાં સુખ અથવા દુઃખ ભોગવે છે. તથા પરલોકમાં પણ સ્વર્ગ અથવા નર્કનો ગામી બને છે. ધમ્મપદનું કથન છે કે અસત્યવાદી નરકમાં જાય છે અને એવો મનુષ્ય કે જે કોઈ કામ કરીને પણ ‘મેં નથી કર્યું’ એમ કહે છે. આ બંને પ્રકારના નીચકર્મ કરવાવાળા મનુષ્ય મરીને એક સમાન હોય છે^{૧૫}. તેથી મનુષ્યને જોઈએ કે બધા જ પ્રકારના ખરાબ કર્મોનો પરિત્યાગ કરે અને પંચશીલનું આચરણ કરે^{૧૬}.

દીર્ઘનિકાયમાં હિંસા, ચોરી અને કામ, ખોટું બોલવું વગેરેથી દૂર રહેવું સમ્યક્ કર્માન્ત ગણાવ્યું છે^{૧૭}. ધમ્મપદમાં કહ્યું છે કે જે ધીરપુરુષ કાયા, વાણી અને મનથી એક રહે છે. વાસ્તવમાં તે સુસંયમિત છે^{૧૮}.

૫. સમ્યક્ આજીવ :

યોગ્ય આજીવિકા. આર્ય શ્રાવક ખોટી આજીવિકાનો ત્યાગ કરી સમ્યક્ આજીવથી આજીવિકા ચલાવે છે. વિના જીવિકા જીવન ધારણ કરવું અઘરું છે. ખરેખર અસંભવ છે. માનવમાત્રને શરીરના રક્ષણ માટે કોઈને કોઈ જીવિકા કરવી જ પડતી હોય છે. પરંતુ તે જીવિકા સારી હોવી જોઈએ. જેથી બીજા પ્રાણીઓને ન તો કોઈ પ્રકારનો ક્લેશ પહોંચે કે ન કોઈની હિંસાનો અવસર આવે. ભગવાન બુદ્ધે તે સમયે જ પાંચ જીવિકાઓને અનુચિત કહી છે.

(૧) હથિયારનો વેપાર (૨) પ્રાણીઓનો વેપાર (૩) માંસનો વેપાર (૪) શરાબનું રોજગાર (૫) ઝેરનો વેપાર^{૧૯}.

આ પ્રકારના સાધનોના માધ્યમથી જીવિકોપાર્જન હીન માનવામાં આવે છે. આનાથી વિપરીત એવા કાર્યો દ્વારા જીવિકોપાર્જન કરવું જોઈએ. જેમાં કોઈની હાનિ ન થાય તે સમ્યક્ આજીવિકા છે. જીવિકોપાર્જનના સાધનોમાં સર્વત્ર નિર્દોષ રીતને જ શ્રેષ્ઠ કહી છે.

ધમ્મપદથી દર્શાવ્યું છે કે જે પ્રમાણે ભમરો વિભિન્ન પુષ્પોં પર બેસીને તેમનો રસ લઈ જીવિકા ચલાવે છે. એ પ્રમાણે ત્રિશ્લુ ગામોમાં વિચરણ કરતા કરતા કોઈના પર ભારરૂપ બન્યા સિવાય જીવિકોપાર્જન કરે^{૨૦}.

૬. સમ્યક્ વ્યાયામ :

યોગ્ય પ્રયત્ન, શોધન ઉદ્યોગ અને ત્મિક્ષુ અનુત્પન્ન પાપોને ન ઉત્પન્ન થાય તે માટે ઈચ્છા ઉત્પન્ન કરે છે. તેમાં પ્રયત્નપૂર્વક પોતાના ચિત્તને રોકે છે. તે પ્રકારે તે ઉત્પન્ન પાપોના નાશ, અને અનુત્પન્ન સુકર્મોના ઉત્પાદન માટે ઈચ્છા ઉત્પન્ન કરે છે. ઉત્પન્ન કુશળ ધર્મોની સ્થિતિ, બુદ્ધિ, વિપુલતા અને પૂર્ણતા માટે ઈચ્છા ઉત્પન્ન કરે છે એ જ સમ્યક્ વ્યાયામ છે. સત્કર્મો કરવાની ભાવના માટે પ્રયત્નો કરતા રહેવા જોઈએ. ઈન્દ્રિયો પર સંયમ, ખરાબ ભાવનાઓને રોકવી અને સારી ભાવનાઓના ઉત્પાદનનો પ્રયત્ન અને ઉત્પન્ન સારી ભાવનાઓને કાયમ રાખવાનો પ્રયત્ન સમ્યક્ વ્યાયામ છે. વિના પ્રયત્ન કરે ચંચળ ચિત્તમાંથી શોભન ભાવનાઓ દૂર થતી જાય છે અને ખરાબ ભાવનાઓ ઘર કરે છે. તેથી આ ઉદ્યોગ જરૂરી છે^{૧૧}.

૭. સમ્યક્ સ્મૃતિ :

સ્મૃતિનો અર્થ છે જાગરૂકતા. આ અંગનુ વિસ્તૃત વર્ણન દીધનિકાય 'મહાસતિપદ્ધાનસુત્ત' માં પ્રાપ્ત છે. સ્મૃતિ પ્રસ્થાન ચાર છે. (૧) કાયાનુપશ્યના, (૨) વેદનાનુપશ્યના, (૩) ચિત્તાનુપશ્યના અને (૪) ધર્મનુપશ્યના^{૧૨} આ ચારેય સ્મૃતિ પ્રસ્થાનોને સમ્યક્ સ્મૃતિ કહે છે.

સ્મૃતિનો અભ્યાસી કાયાનુપશ્યના નો અભ્યાસ કરતા આ શરીરને વિશ્લેષણ દ્વારા સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે એને જાણવાનો પ્રયત્ન કરતા સમજે છે કે આ કાયા અચિરસ્થાયી છે. મૃત્યુ પછી આ શરીર સ્મશાનમાં જતાં તે ફૂલીને ઉર્વણ થઈ જાય છે. તેમાં કીડા થઈ જાય છે. જેને કાગ કે શૂગાલ ખાઈને ક્ષત-વિક્ષત કરી મૂકે છે. સ્મૃતિભાવનો અભ્યાસી વિચારે છે કે આ સ્મશાનભૂમિમાં જે નિસ્તેજ પડેલી કાયા છે. તે શરીર છે અને પોતાના શરીરથી આસક્તિનું કારણ છે. આ શરીર ગંદકીની રાશિ છે. પાણીના પરપોટાની જેમ ઉત્પન્ન - વિલીન થવાવાળું, મૃગ-મરીચિકાની જેમ છળ કરવાવાળું અને ક્ષણભંગુર છે^{૧૩}. સ્મૃતિ દ્વારા કાયા માટેના આ અભ્યાસને 'કાયાનુપશ્યના' કહે છે. ધમ્મપદમાં કહે છે કે જેને નિત્ય કાયગત - સ્મૃતિ ઉપસ્થિત હોય છે તે અકર્તવ્યને નથી કરતા અને કર્તવ્યને જ નિરંતર કરવાવાળા હોય છે. આવા સ્મૃતિમાન અને બુદ્ધિમાનોના ચિત્તમલ અર્થાત્ આશ્રવ અસ્ત થઈ જાય છે^{૧૪}.

વેદનાનુપશ્યના નો અર્થ વેદનાઓ પ્રતિ જાગરૂકતા છે. આ વેદના પાંચ પ્રકારી હોય છે^{૧૫}. (૧) સુખાવેદના (૨) સૌમનસ્યવેદના (૩) દુઃખાવેદના (૪) દૌર્મનસ્યવેદના અને (૫) ઉપેક્ષાવેદના.

ચિત્તાનુપશ્યના નો અર્થ ચિત્તની પ્રતિ જાગરૂકતા છે. ચિત્ત અનેક પ્રકારના હોય છે. જેમ કે - સરાગ, વીતરાગ, સદોષ, વીતદોષ, સમોહ, વીતમોહ, સમાહિત, અસમાહિત ચિત્ત આદિ^{૧૬} ।

ધર્મો માટે જાગરૂકતાનું નામ ધર્માનુપશ્યના છે. ધર્મ શબ્દથી અહીં પાંચ નીવરણ^{૧૭} (કામચ્છન્દ, વ્યાપાદ, સ્ત્યાનમૂદ્ધ, ઔદ્ધત્ય - કૌકૃત્ય અને વિચિકત્સા).

પાંચ ઉપાદાન સ્કન્ધ^{૧૮} (રૂપ, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન) છ આત્મ્યન્તરિક અને બાહરી આયતન^{૧૯}. સાત બોધ્યંગ^{૨૦} અને ચાર આર્યસત્યો^{૨૧}. નો અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. આ ધર્મોને પોતાના યથાર્થરૂપે જાણવું ધર્માનુપશ્યના છે^{૨૨}.

આનાથી જ ભિક્ષુઓ આત્મશરણ અને અનન્યશરણ થઈને વિચાર કરે છે. ધમ્મપદમાં કહેવાયું છે કે સ્મૃતિમાન લોકો ધ્યાન-વિપશ્યના વગેરેમાં રહે છે. તેઓ આળસમાં રત નથી થતા. જેવી રીતે હંસ જલાશયનો પરિત્યાગ કરી જતા રહે છે, તેવી રીતે તે લોકો ગૃહનો ત્યાગ કરે છે^{૨૩}.

૮. સમ્યક્ સમાધિ :

સમાધિ ચિત્તની એકાગ્રતાના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે^{૨૪}. સમ્યક્ સમાધિનો અર્થ છે - ઠીક સમાધિ, યથાર્થ સમાધિ. સમાધિથી ચિત્તને એકાગ્ર કરવામાં આવે છે. ચિત્તનું દમન કરવામાં આવે છે. કારણ કે એકમાત્ર ચિત્તના દમનથી જ બધુ દાત્ર થાય છે. ધમ્મપદમાં એટલે જ કહેવાયું છે કે ચિત્તનું દમન કરવું સારું છે. ચિત્તનું દાન્ત થવું સુખાવહ છે^{૨૫}. ચિત્ત કુશળ અકુશળ ધર્મોમાં પ્રવૃત્ત હોય છે. એટલે ભિક્ષુ કામવાસનાઓથી દૂર થઈ બુરાઈથી દૂર થઈ વિતર્ક અને વિચારયુક્ત વિવેકથી ઉત્પન્ન થઈ પ્રીતિ સુખવાળા પ્રથમ ધ્યાનને પ્રાપ્ત કરી વિહાર કરે છે. અને એ પ્રકારે ક્રમશઃ દ્વિતીય, તૃતીય અને ચતુર્થ ધ્યાનને પ્રાપ્ત થાય છે. તેને સમ્યક્ સમાધિ કહેવાય છે.

તેથી, બૌદ્ધના આ જ આઠ અંગોથી યુક્ત માર્ગનું નામ આષ્ટાંગિક માર્ગ અથવા મધ્યમા પ્રતિપદા છે. આ આઠ અંગ જ બૌદ્ધ સાધનાના પ્રથમ આધારભૂત અંગ છે. તેના માધ્યમથી જ ત્રિપાદ સંબંધિત બૌદ્ધ સાધના પ્રારમ્ભ થાય છે.

બૌદ્ધધર્મનું અંતિમ લક્ષ્ય નિર્વાણની પ્રાપ્તિ છે. નિર્વાણ પદની પ્રાપ્તિ માટે જ આષ્ટાંગિક માર્ગનું કથન કર્યું છે. જેને ક્રમિક અભ્યાસની રીતે ત્રણ પાદમાં વિભાજીત કરવામાં આવ્યું છે. શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા. સમ્યક્ વચન, સમ્યક્ સ્મૃતિ, સમ્યક્ સમાધિને જ 'સમાધિ' કહે છે. સમ્યક્ દૃષ્ટિ અને સમ્યક્ સંકલ્પનું નામ જ પ્રજ્ઞા છે^{૨૬}.

આમ, બૌદ્ધધર્મના સ્વરૂપને સમજવા માટે શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞાનું જ્ઞાન હોવું અનિવાર્ય છે. આ ત્રણને જાણ્યા વગર 'બૌદ્ધધર્મ'ના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણવું ખૂબ અઘરુ છે. શીલ એ સદાચારનું પર્યાયવાચી છે. સમાધિ આપણા ચિત્તની એકાગ્રતા અવસ્થાનું નામ છે. શીલ વગર સમાધિ પ્રાપ્ત થવી અસમ્ભવ છે. પ્રજ્ઞાને કુશળચિત્ત યુક્ત જ્ઞાન પણ કહેવામાં આવ્યું છે. પ્રજ્ઞાની સર્વોચ્ચ અવસ્થા જ સમ્યક્ સમ્બોધિ છે.

સન્દર્ભ :

૧. વજ્જન્વવજ્જતોનત્વા અવજ્જન્વ અવજ્જતો ।
સન્માદિદ્ધિસમાદાના સત્તા ગચ્છત્તિ સુગ્ગત્તિ ॥ ધમ્મપદ, ૩૧૯
૨. દીઘનિકાય, દ્વિતીયભાગ, પૃ. ૨૩૩

३. सील दस्सनंसम्पन्नं धम्मट्टं सच्चवादिनं ।
अन्तनो कम्मकुब्बानं तं जनो कुरुते पियं ॥ वही, २१७
४. अभिधम्मत्थसंगगहो पर हिन्दी प्रकाशिनी व्याख्या, पृ. ७५८ । तुलनीय, दीघनिकाय, १-६३, पृ. ५५; मज्झिमनिकाय, १-२६७, पृ. ३२८ ; सुत्तनिपात, ४०७ (पब्बज्जासुत) ।
५. अभूतवादो निरयं उपेत्ति यो वापिकत्वा न करोमि चाह ।
उभो पि ते पेच्च समा भवन्ति निहीनकम्मा मनुजा परत्थ ॥ धम्मपद, गाथा संख्या ३०६
६. धम्मपद, २४६, २४७ ; दीघनिकाय, द्वितीयभाग, पृ. २३३
७. दीघनिकाय, २-३१२, पृ. २३३
८. कायेन संवुता धीरा अथो वाचाय संवुता ।
मनसा संवुता धीरा ते वे सुपरिसंवुता ॥ धम्मपद, गाथा संख्या २३४
९. दीघनिकाय, द्वितीयभाग, पृ. २३३
१०. यथापि ममरो पुप्फं बण्णगन्धं अहेठयं ।
फलेति रसमादाय एवं गाने मुनी चरे ॥ धम्मपद, गाथा संख्या ४९
तुलनीय, दशवैकालिक, गाथा संख्या २
११. दीघनिकाय, द्वितीयभाग, पृ. २३३-२३४
१२. वही, २-३१३, पृ. २३४; मज्झिमनिकाय, १-५६, पृ. ७७
१३. यथा बुढबुलकं पस्से यथापस्सेमरीचिकं ।
एवं लोकं अवेक्खन्तं मच्चुराजानपस्सति ॥ धम्मपद, गाथा संख्या १७०
१४. ये सन्व सुसमारद्धनिच्चं कायगतासति ।
अकिच्चन्ते न सेवन्ति किच्चे सातच्चकारिनो ।
सतानं सम्पजानानं अत्थं गच्छन्ति आसवा ॥ वही, २९३
१५. बौद्ध-दर्शन तथा अन्य भारतीय दर्शन, भाग-१, पृ. ३६६
१६. बौद्ध-दर्शन-मीमांसा, पृ. ५८
१७. मातरं पितरं हन्त्वा राजानो द्वे च सोत्थिये ।
वेयग्धपञ्चमं हन्त्वा अनीघो याति ब्राह्मणो ॥ धम्मपद, २९५
१८. योचवस्स संतजीवे अपस्सं उदयब्बयं ।
एकाहं जीवितं सेच्चो पस्सतो उदयब्बयं ॥ धम्मपद, ११३
१९. चक्षु, श्रोत्र, घअराण, जिह्वा, काय और मन - ये छः भीतरी आयतन हैं, वैसे ही रूप, शब्द, गन्ध, रस, स्पर्श और धर्म - ये छः बाहरी ।
२०. स्मृति, धर्म-विचय, वीर्य, प्रीति, प्रश्रब्धि, समाधि और उपेक्षा ।
२१. दुःख, दुःखसमुदय, दुःखनिरोध और दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपद ।
२२. महासतिपट्टान (दीघनिकाय, २-९) ।
२३. उय्युञ्जन्ति सतीमन्तो न निकेते रमन्ति ते ।
हंसा व पल्लवं हित्वा ओकमोकं जहन्ति ते ॥ धम्मपद, ९१
२४. मज्झिमनिकाय, १-३०१, पृ. ३७१
२५. चित्तस्य दमनं साधु चित्तं दात्तं सुखावहं ॥ धम्मपद, ३५
२६. चूलवेदल्ल-सुत्तन्त (मज्झिमनिकाय, १-५-४

=O=

कुशलकामिनी कैकेयी कौशल्या

– वासुदेव वि. पाठक 'वागर्थ'

रम्यं रमन्तं नु हृद्यं हसन्तम्
प्रासादिकं राजगृहे चलन्तम् ।
लीलालसन्तं सुमनोहरन्तम्
बालं नु रामं सततं स्मरामः ॥

सत्त्वानामपि सर्वेषाम् प्रीतिं पुष्टं च पापकम् ।
शरण्यं सर्वलोकानां नौमि रामं गुणाकरम् ॥

(नान्द्यन्ते प्रविशति कैकेयी मन्थरा च)

कैकेयी (गायति) –

परमानन्दं परात्परम् रामं मे रघुवंशवरम् ।
रुचिराद् रुचिरम् राध्नोमि मोदकरं नररूपधरम् ॥

(गीतम्) (सनृत्यम्)

राजा भविष्यति श्रो रामः

सदा प्रसन्नः सदाऽभिरामः ॥ राजा.....

कोटिकोटिकन्दर्पसमरसः

शोभतेऽधिकं सीतया सह ।

नेत्रोत्सवो मनसश्च विरामः

सदा प्रसन्नः सदाभिरामः ॥ राजा.....

मन्दं मधुरं हसति स नित्यम्

हरति मनो मे यच्च विजिन्यम् ।

चिन्त्यं नैव भवेद्यदि रामः

सदा प्रसन्नः सदाभिरामः ॥ राजा.....

(मन्थरां प्रति) –

भरतादपि भव्यत्वं रामचन्द्रस्य मन्थरे !

सीतापि सदृशी सौम्या नयनानन्दकारिणी ॥

योग्यं विचारितं राज्ञा स्वनिवृत्तश्च कांक्षिता ।

उदारस्तस्य प्रस्तावः गुरुणाप्यनुमोदितः ॥

रामो राजा भवेन्नूनं सीता राज्ञी भविष्यति ।
वृत्तेनानेन मे मोदः; नैव वाच्यमतः परम् ॥
मन्थरे ! मे प्रियो रामः ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च सर्वथा ।
महाराजाशिषा धन्यः लोकसेवां करिष्यति ॥
जानामि, राक्षसाः क्रूराः यज्ञानां ध्वंसकारिणः ।
नीत्यैव ता नियंत्र्यात्र राजत्वं दीपयिष्यति ॥

मन्थरा - सम्यग्विचारितं देवि !

चत्वारो भ्रातरः शूराः संघशक्त्या महर्षिणाम् ।
जनानां श्रयेसे लग्नाः मोदयिष्यन्ति सुव्रताः ॥

कैकेयी - सत्यं भद्रे !

ममान्तःकरणेनाहं महाराजानुमोदनम् ।
कुर्वन् रामप्रतिष्ठार्थं यत्कार्यं, कर्तुमुत्सहे ॥

(नेपथ्ये)

विजयतेतराम् रघुकुलश्रेष्ठः कुमारश्चज्येष्ठः ।

मन्थरा - (सहसोत्थाय)

प्रणन्तुमाशिषार्थं च, रामचन्द्राः समागताः ।
भद्रे ! मन्ये समेषां ते सेवां कर्तुं समुत्सुकाः ॥

कैकेयी - (सहर्षम्)

गच्छ त्वं मन्थरे ! मेऽद्य रामस्य दर्शनं वरम् ।
पुत्रभावेन प्रीत्या तं एकान्ते भावयाम्यहम् ॥

(मन्थरा गच्छति, रामश्च प्रविशति)

रामः - (साष्टाङ्गं प्रणमति ।)

कौशल्यां मातरं नत्वा सुमित्रामभिवन्द्य च ।
या मयि स्निह्यति श्रेष्ठं तां त्वां नन्तुं समागतः ॥

कैकेयी -

स्वागतं स्वागतं वत्स ! अस्मद्रघुकुले वरः ।
प्रादुर्भूतावतारस्त्वम् नूनमस्मत्सुभाग्यतः ॥
ज्येष्ठं पुत्रेषु राजन्तम् धर्माधर्मविचारकम् ।
श्रेष्ठं सर्वगुणोपेतम् रामं प्रतिपलं भजे ॥

- रामः - वात्सल्यं परमोदारम् प्रोज्ज्वलमत्येव मां मुदा ।
मातरो मे महोदाराः तातश्च वत्सलर-सदा ॥
गुरुणामनुकम्पा मां करोति प्रोन्नतं सदा ।
भ्रातरस्सहयोगं च कुर्वन्तीति सुधन्यता ॥
- कैकेयी - भद्रं भवतु मे वत्स ! अतीवमुदितास्म्यहम् ।
विवेकविनयाभ्यां त्वं प्रियः प्रियतरोऽसि मे ॥
अधुना ज्ञातुमिच्छामि किं किं कर्तुं समुत्सुकः ।
निर्णयेषु च सर्वेषु अस्म्यहं तेऽनुमोदिनी ॥
- रामः - अत एव सविश्वासं विज्ञप्तिः पादयोस्तव ।
समग्रस्य समाजस्य हितार्थं चिन्तिता मया ॥
अक्षमैवास्ति कौशल्या, सुमित्रापि न सक्षमा ।
त्वामेव सक्षमां जाने कार्याकार्यविचारिणीम् ॥ (क्षणं विलम्ब्य) मातर !
निम्नोन्नतानां सर्वेषां सेवा कार्येति निश्चितम् ।
नैव सिंहासनस्थेन सैव शक्या भविष्यति ॥
ममावतारे कार्यं हि कार्यं कार्यं महोदयम् ।
तस्यार्थं मे वने वासं प्रार्थयेयं कृपां कुरु ॥
- कैकेयी - किमिदं वदसि रोत्वं, शून्याऽयोध्या भविष्यति ।
त्वां विना का गतिस्यान्नः? राज्यं कः पालयिष्यति ॥
- रामः - राज्येऽत्र भरतं काङ्क्षे समर्थस्स च पालने ।
अयोध्यावासिनां क्षेमं वहिष्यत्येव मेऽनुजः ॥
- कैकेयी - किन्तु शक्यं कथं स्यात्तद् वृतस्तवं ज्येष्ठभावतः ।
महाराजेन प्रीत्यैव राज्यं त्यक्तं तव कृते ॥
- रामः - मातर्! ममेप्सितं कार्यं दुष्करं; सुकरं कुरु ।
त्वां विना नैव कोऽप्यत्र राज्ञे निवेदने क्षमः ॥
(कौशल्या) ज्येष्ठास्ति संवेदनशीला, अतिसरला सौम्या च सुमित्रा ।
स्वस्था विचारशीला मातर् ! धरा समा त्वम्; संयाचेऽहम् ॥
- कैकेयी - प्रस्तावोऽपि कथं कार्यः महाराजसमीपतः ।
घोरे कर्मणि मां त्वं किम् नियोजयसि निष्ठुरे ॥

(गद्गदस्वरेण)

किमेवं भणसि हे राम !
हृदयविहीनां मां मत्वा त्वं पापे प्रेरयसि हे राम !
दयां कुरु त्वं, दयां कुरु त्वं, दया कुरु हे राम ! - किमेवं - ॥
निष्ठुरता स्वाथर्थान्धा स्यान्मे, निन्द्या स्याद् हे राम !
तिरस्करिष्यन्ति प्रभवोऽपि मां बहु बहु हे राम ! - किमेवं - ॥
वने प्रेषयित्वा त्वां वत्स! किं मे स्याद् हे राम !
सीता पुत्र्यपि प्राणधारणं कथं करिष्यति हे राम ! - किमेवं - ॥
स्वस्था भव, मातर् करणीयं कार्यं धर्माधृतं मया ।
निमित्तमात्रं भव भद्रे ! त्वम् सर्वं करिष्यति माया ॥
त्वमेव घोरसंग्रामे पितुर्मे संगिनी वरा ।
दृढे मनसा चैवम् साहाय्ये तत्परा दृढा ॥

रामः -

कैकेयी - किन्तु.....

रामः -

तत्सर्वं योजनाधीनम् स्वयमेव भविष्यति मातर् ! ।
मनसि मन्थरायाः मे माया प्रविश्य चित्तभ्रमं करिष्यति ॥
भ्रान्ता सा, त्वां भ्रामयिष्यति सर्वं मायिकमेव भविष्यति ।

कैकेयी - किन्तु वने....

वने चिन्ता न मे कार्या सुसम्पन्नं भविष्यति ॥
नानारूपधरा देवाः भवेयुर्मे सहायकाः ।
हनुमाँश्च शिवस्साक्षात् साहाय्ये मे भविष्यति ॥

कैकेयी - एवं तर्हि

रामः -

यद्भावं तद् भवतु विशिष्टम् भावना भवेत् सफला ते ।
भद्रार्थं प्रभवेद् भाग्यं ते कामनास्ति प्रबलैव च मे ॥
अरण्येऽपि शरण्याह त्वद्रक्षार्थं समुत्सुका ।
दुर्गारूपेण प्रत्यक्षा सततं सहयोगिनी ॥
पिता ते शिवरूपश्च कार्याकार्यनियोजकः ।
भविष्यतीति साफल्यं, विश्वस्तास्मि रघूत्तम ! ॥

भरत वाक्यम् -

सुखं भवतु सर्वेषां भा-रते भारते वरे ।
नीत्या प्रीत्या सुसंवादः साफल्यं साधयत्यहो ॥

॥ॐ॥

को नाम दाता ?

ડૉ. મુદ્રિકા જાની

ज्ञानं धनं तथा शक्तिः स्याच्चेत्सद्भाग्यतो मुदा ।

निर्व्याजं तत्प्रयुञ्जानः परार्थं, स हि दानवान् ॥१॥

સદ્ભાગ્યે જો જ્ઞાન, ધન કે શક્તિ પ્રાપ્ત થયાં હોય, તો તેનો સ્વાર્થ વિના, આનંદપૂર્વક બીજાને માટે વાપરનાર વ્યક્તિ દાની છે.

अनुकूले विधौ देयं यतः पूरयिता हरिः ।

प्रतिकूले विधौ देयं यतः सर्वं हरिष्यति ॥२॥

જ્યારે નસીબ અનુકૂળ હોય ત્યારે દાન આપવું, કારણ કે ભગવાન હરિ બધાનું પૂરું કરનારા છે; અને જ્યારે નસીબ પ્રતિકૂળ હોય ત્યારે પણ દાન આપવું, કારણ કે નહિ તો હરિ બધું હરી લેનાર છે.

भवन्ति नरकाः पापात् पापं दारिद्र्यसंभवम् ।

दारिद्र्यम् अप्रदानेन तस्मात् दानपरो भवेत् ॥३॥

પાપને લીધે નરક ભોગવવાં પડે છે, ગરીબાઈને લીધે પાપ જન્મે છે, દાન નહિ આપવાથી ગરીબાઈ આવે છે, માટે દાનપરાયણ રહેવું જોઈએ.

गौरवं प्राप्यते दानान्न तु वित्तस्य संचयात् ।

स्थितिरुच्चैः पयोदानां पयोधीनामधः स्थिति ॥४॥

દાન આપવાથી ગૌરવ પ્રાપ્ત થાય છે, ધનનો સંગ્રહ કરવાથી નહિ; જળ આપનાર મેઘોની સ્થિતિ (આકાશમાં) ઊંચે છે, જ્યારે જળ સંચય કરનાર સાગરની સ્થિતિ નીચે છે.

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं विदुः ॥५॥

દાન આપવું જોઈએ એવું વિચારીને બદલાની આશા વિના યોગ્ય સ્થળે, યોગ્ય સમયે અને યોગ્ય વ્યક્તિને (પાત્રને) જે દાન આપવામાં આવે છે, તેને સાત્ત્વિક દાન કહે છે.

उपार्जितानां वित्तानं त्याग एव हि रक्षणम् ।

तडागोदरसंस्थानां परिवाह इवाम्भसाम् ॥६॥

જેમ તળાવોના પેટાળમાં ખૂબ પાણી ભરાઈ ગયાં હોય તો તેને વહેવડાવી દેવાં જોઈએ, તેમ કમાઈને એકઠા કરેલ ધનનું દાન (ત્યાગ) કરવું, તે જ તેનું રક્ષણ છે.

आयासशतलब्धस्य प्राणोभ्योऽपि गरीयसः ।

गतिरेकैव वित्तस्य दानमन्या विपत्तयः ॥७॥

ધન સેંકડો પ્રયત્ન પછી મળેલું હોય અને પ્રાણથી પણ વિશેષ પ્રિય હોય, તે ધનની એક જ ગતિ છે અને તે છે તે ધનનું દાન કરવું; બાકી તો આપત્તિઓ જ છે !

दानेन श्लाघ्यतां यान्ति पशुपाषाणपादपाः ।

दानमेव गुणः श्लाघ्यः किमन्यैर्गुणकोटिभिः ॥८॥

પશુ, પથ્થર અને વૃક્ષ જેવા પદાર્થો પણ દાન આપવાને કારણે પ્રશંસા પામે છે. આમ દાન એ જ પ્રશંસા પામનાર ગુણ છે, તે વિના બીજા કરોડો ગુણ શા કામના ?

दानं भोगो नाशस्त्रिस्तो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।

यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥९॥

ધનની ત્રણ ગતિ (માર્ગ) છે - દાન, ભોગ અને નાશ. જે આપતો નથી અને ભોગવતો નથી તેના ધનની ત્રીજી ગતિ (નાશ) થાય છે.

यो न ददाति न भुङ्क्ते सति विभवे नैव तद् द्रव्यम् ।

तृणमयकृत्रिमपुरुषो रक्षति सस्यं परस्यार्थे ॥१०॥

વૈભવ હોવા છતાં જે આપતો નથી અને ભોગવતો નથી, તેને તેનું દ્રવ્ય કામમાં આવતું નથી; તે માણસ ખેતર સાચવવા બનાવેલા કૃત્રિમ પુરુષ (- ચાડિયા) જેવો છે જે પારકાને માટે અમનું રક્ષણ કરે છે.

दातव्यं भोक्तव्यं सति विभवे संग्रहो न कर्तव्यः ।

पश्यामि मधुकरीणां संचितमर्थं हरन्त्यन्ये ॥११॥

જો વૈભવ હોય તો આપવું જોઈએ અને ભોગવવું જોઈએ, પણ તેનો સંગ્રહ ન કરવો જોઈએ; કારણ કે હું જોઉં છું કે મધમાખીઓએ ભેગું કરેલું મધ બીજા હરી જાય છે.

दानेन भूतानि वशीभवन्ति

दानेन वैराण्यपि यान्ति नाशम् ।

परोऽपि बन्धुत्वमुपैति दानै-

दानं हि सर्वं व्यसनानि हन्ति ॥१२॥

સર્વ પ્રાણીઓ દાન આપવાથી વશ થાય છે, દાનથી વેરીજનોનાં વેર પણ નાશ પામે છે. દાનથી પારકો પણ પોતાનો સંબંધી બની જાય છે, આ રીતે દાન જ સર્વ દુઃખો હરી લે છે.

=O=

संस्कृतानुरागी डॉ. भीमरावः अम्बेडकरः

डॉ. मुरली मनोहर जोशी
पूर्व केन्द्रीय मन्त्री

यदा अहं वाजपेयिसर्वकारे मानव-संसाधन-विकासमन्त्री आसं तदा विभिन्नस्तरेषु संस्कृतं वैदिकगणितं चेत्यादीनि प्रकरणानि चर्चयाम आयान्ति स्म । अस्मिन् सन्दर्भे डॉ. एल. एम. सिंघवी मां भारतसर्वकारेण १९५६-५७ तमे वर्षे संघटितस्य संस्कृतायोगस्य आख्यां दर्शितवान् । तस्याः आख्यायाः केचन प्रमुखाः बिन्दवः एवं प्रकारेण आसन् - हिन्दीभाषाम् आधिकारिकभाषां निर्मातुं प्रस्तावितः अधिनियमः संविधानसभायां सरलतया नाङ्गीकृतः । अस्मिन् चर्चायां भागं गृहीतवत्सु अधिकांश-जनानां चिन्तनं सङ्कुचितम् आसीत् । यद्यपि केचन जनाः संस्कृतं राष्ट्रभाषां निर्मातुं प्रस्तावं कृतवन्तः । डॉ. भीमराव अम्बेडकरः तस्य प्रस्तावस्य समर्थनं कृतवान् ।

आख्यायाम् अग्रे कथितम् आसीत् यत् नजीरुद्दीन अहमदः संस्कृतस्य समर्थनं कुर्वन् प्रस्तावं सदनस्य पटले स्थापितवान् सः उक्तवान् यत् एकस्मिन् एतादृशे देशे यत्र अनेकाः भाषाः भाष्यन्ते तत्र यदि एका भाषा सम्पूर्णदेशस्य भाषा निमीयेत तदा एतद् आवश्यकम् अस्ति यत् तत् निष्पक्षं भवेत् । सा भाषा कस्यचित् क्षेत्रस्य मातृभाषा न भवेत् तथा च सर्वेषां कृते एकसदृशी भवेत् । तदैव तस्याः स्वीकरणे किमपि एकं क्षेत्रं लाभान्वितं न भविष्यति ।

एवं प्रकारेण अपरः पक्षः आत्मानं पङ्क्तुं न चिन्तयिष्यति । संस्कृते एतादृशी क्षमता अस्ति । लक्ष्मीकान्त मैत्रः यः संस्कृतं हिन्दीभाषायाः स्थाने आधिकारिक-भाषां निर्मातुं संशोधन-प्रस्तावं प्रस्तुतवान् सः उक्तवान् यत् संस्कृतं यदि स्वीक्रियते तदा भाषाविषये याः मनोवैज्ञानिक-जटिलताः समुत्पन्नाः सन्ति ताः सर्वाः स्वयमेव नशिष्यन्ति ।

नेशनल काउंसिल ओफ एजुकेशन रिसर्च एण्ड ट्रेनिंग द्वारा २००१ तमे वर्षे मई मासे प्रकाशितायां संस्कृतपत्रिकायाम् एका आख्या प्रकाशिता यस्यां भारतस्य आधिकारिक-भाषा विषये अम्बेडकरस्य अभिमतम् इति विषये लिखितम् आसीत् यत् भारतस्य विधिमन्त्री डॉ. अम्बेडकरः तेषु जनेषु सम्मिलितः आसीत् ये संस्कृतभाषां भारतीयसंघस्य आधिकारिकभाषां कर्तुम् इच्छन्ति स्म । अस्मिन् विषये प्रश्नकर्ता पी.टी.आई. - संवादातारम् अम्बेडकरः पृष्टवान् यत् संस्कृते किम् अनुचितम् अस्ति ? संस्कृतस्य भारतस्य आधिकारिकभाषायः स्तरप्रदानविषये संशोधनप्रस्तावे संविधानसभा तदा विचारं करिष्यति यदा सद्ने आधिकारिक-भाषायाः प्रश्नः आगमिष्यति । संशोधितः अधिनियमः कथयति यत् भारतस्य आधिकारिकभाषा संस्कृतं भवेत् ।

अस्मिन् विषये एतत् ज्ञानम् आश्चर्यजनकम् अस्ति यत् डॉ. अम्बेडकरः इच्छति स्म यत् संस्कृतं भारतस्य आधिकारिकभाषा भवेत् अस्य समर्थनम् आल इण्डिया अनुसूचित जाति फेडरेशनस्य कार्यकारिणी अपि कुर्यात् यस्याः उपवेशनं १०-९-१९४९ दिनाङ्के प्रस्तावितम् आसीत् । किन्तु कार्यकारिसमित्याः युवसदस्यानां विरोधस्य भायनस्य कारणात् सः प्रस्तावः प्रत्यावर्तितः । लक्ष्मीकान्त मैत्रेण प्रस्तुतः सः संशोधनप्रस्तावः अपि सभायां तीव्रचर्चायाः अनन्तरं दौर्भाग्यवशात् पारितः न अभवत् । एवं प्रकारेण भारतस्य भाषिकैक्यस्य डॉ. भीमराव अम्बेडकरस्य स्वप्नः अपूर्णः एव सञ्जातः ।

मम मतेन बाबा साहेबः संस्कृतम् आधिकारिकभाषां निर्मातुं बहुः गभीरः आसीत् यतो हि सः ज्ञातवान् आसीत् यत् यदि एकवारम् अयं प्रस्तावः स्वीकृतः भवति तदा संविधानसभायाम् आधिकारिकभाषायाः चर्चासमये या कटुता समुत्पन्ना अस्ति सा समाप्तिं यास्यति । बाबा साहेबः भारतं भाषिकयुद्धेभ्यः मुक्तं कर्तुम् इच्छति स्म । अनेन सहैव सः अस्यां भाषायां वर्तमानेन ज्ञानभाण्डारेण सामान्यान् भारतीयान् योजयितुम् अपि इच्छति स्म । डॉ. अम्बेडकरस्य संस्कृतं प्रति प्रेम केवलं प्रदर्शनात्मकं न आसीत् ।

आर्य-अनार्ययोः उच्च-नीचजात्योः च सम्बन्धे यूरोपीय-सिद्धान्तानां सत्यतायाः ज्ञानस्य उत्कण्ठा तस्मिन् संस्कृतं प्रति रुचिम् अजनयत् । एतदर्थं सः वेदादीनाम् अनेकेषां मौलिकस्रोतसाम् उन्मुक्तमनसा अध्ययनं कृतवान् । सः आत्मनां वैदिकसाहित्यं यावत् एव सीमितं न कृतवान् अपितु पारसीधर्म-ग्रन्थस्य जेंद अवेस्तायाः अपि अध्ययनं कृतवान् । डॉ. अम्बेडकरः कथयति यत् जेंद अवेस्तात् प्राप्तानि साक्ष्याणि सूचयन्ति यत् शब्दवर्णस्य सम्बन्धः एकस्याः विशिष्टायाः प्रथायाः अनुसरता वर्गेण सह आसीत् ।

अस्य रूपरङ्गेण सह कश्चन सम्बन्धः नासीत् । पाश्चात्य-सिद्धान्तस्य साररूपेण मुख्यबिन्दवः सन्ति - वेदाः आर्यसदृशं कमपि वंशक्रमं न जानन्ति । वेदेषु अस्य कथनस्य किमपि प्रमाणं नास्ति यत् आर्याः भारतम् आक्रान्तवन्तः आसन्, ते भारतस्य मूलनिवािनः जितवन्तः आसन् । आर्येषु अन्यजनेषु च वंशक्रमसम्बद्धभेदस्य विषये किमपि साक्ष्यं नास्ति । अयं सिद्धान्तः वेदसम्मतः नास्ति यत् आर्याः अन्येभ्यः जनेभ्यः रूपेण भिन्नाः सन्ति ।

अम्बेडकरः अग्रे कथयति यत् एन्थ्रोपोमेट्री यदि तत् विज्ञानम् अस्ति यत् एकस्य जनस्य वंशं सूचयति तर्हि हिन्दुसमाजस्य विभिन्नानां क्षेत्राणाम् अध्ययनं यदि एन्थ्रोपोमेट्री-माध्यमेन क्रियते तदा एतत् असत्यं सिध्यति यत् कथितरूपेण अस्पृश्यजनाः आर्येभ्यः द्रविणेभ्यः च भिन्नाः सन्ति । अनेन सूच्यते यत् ब्राह्मणाः कथिताः अस्पृश्याश्च एकेन वंशक्रमेण एव सम्बद्धाः सन्ति । अस्य अनुसारं यदि ब्राह्मणाः आर्याः आसन् तर्हि अस्पृश्याः अपि आर्याः सन्ति ।

यदि ब्राह्मणाः द्रविणाः सन्ति तदा अस्पृश्याः अपि द्रविणाः सन्ति । यदि ब्राह्मणाः नागाः सन्ति तदा अस्पृश्याः अपि नागाः सन्ति । डॉ. अम्बेडकरस्य मतानुसारम् अस्पृश्यतायाः वंशक्रमीयः सिद्धान्तः न केवलं एन्थ्रोपोमेट्रियाः सिद्धान्तान् असिध्यति अपितु भारतीयसंस्कृतेः जनानां वंशस्य च विषये प्रचलिततथ्यानां समर्थनम् अपि न प्राप्नोति ।

डॉ. अम्बेडकरस्य निष्कर्षाः अकाट्याः सन्ति किन्तु दौर्भाग्यात् तेषाम् सर्वाधिकीम् उपेक्षा ते एव कृतवन्तः सन्ति ये आत्मनः तेषां विचाराणां दृढान् अनुयायिनः कथयन्ति । अस्माभिः बाबासाहेबद्वारा कृताः हिन्दुसमाजस्य सुधारस्य प्रयासाः न उपेक्षणीयाः सन्ति ।

सः संस्कृतभाषाम् आधिकारिकः-भाषां कर्तुं प्रयतवान् आसीत् । सः दूषितजातिव्यवस्थायाः विरोधस्य साहसं प्रदर्शितवान् आसीत् । अनेन सहैव सः हिन्दुसमाजस्य अनेकासां दूषितप्रथानाम् अपि विरोधं कृतवान् आसीत् । अस्यां पृष्ठभूम्यां प्रधानमन्त्रिणा नरेन्द्र मोदिना डॉ. अम्बेडकरस्य विचाराणां सम्पूर्णतया युववंशक्रमं यावत् नयनस्य प्रयासाः प्रशंसनीयाः सन्ति । मम विचारेण उच्चशिक्षणसंस्थाः एतदर्थम् अग्रे आगच्छेयुः ॥

(लेखकः - डॉ. मुरली मनोहर जोशी, भाजपदलस्य पूर्वाध्यक्षः पूर्वकेन्द्रीयमन्त्री च)

મહાભારતનાં ભીષ્મપર્વમાં નિરુપિત સુભાષિતો

— યશવંતસિંહ ગણપતસિંહ પરમાર

ભારત દેશ એ વિવિધતામાં એકતા ધરાવતો દેશ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ ઋષિમુનિઓની પરંપરાની સંસ્કૃતિને ધારણ કરે છે. જે સંસ્કૃતિ વિશ્વભરમાં અદ્વિતીય સ્થાન ધરાવે છે. તેમાં કેળવાયેલાં મૂલ્યો, કેળવણી, ગુરુ પરંપરા, સભ્યતા, આદર, સત્કાર, સત્ય, ધર્મ, દયા, કરુણા, માનવતા, સત્કર્મવગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જેના કારણે ભારતીય સંસ્કૃતિની પ્રેરણા વિશ્વભરના અનેક દેશો મેળવે છે. માટે જ ટૂંકમાં કહી શકાય કે આવી અદ્વિતીય સંસ્કૃતિ કે સંસ્કારને માટે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન, દર્શન જ તેના બીજરૂપથી માંડી ફલરૂપ સુધીનું ચિંતન છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના આધારસ્થંભરૂપ એવા મહાભારત અને રામાયણ બંને ગ્રંથો દ્વારા ઉપર્યુક્ત સર્વ હકીકતોને આપણે શાસ્ત્રીય રીતે કે શ્રદ્ધેય મનથી વધારે જાણી શકીએ. આ બંને ગ્રંથોએ માનવીમાં જે મૂલ્યોનું સર્જન કર્યું છે કે કરે છે તે માટે તેને આપણે ભારતીય સંસ્કૃતિનો આધાર જ કહી શકીએ. રામાયણમાં નિરુપિત રામના ચરિત્રની કથા એક મર્યાદાપુરુષોત્તમ તરીકેની આગવી છબી જગતસમક્ષ પ્રસ્તુત થયેલી છે. તો મહાભારતમાં એવું નિરૂપણ થયેલું છે કે જે મહાભારતમાં નથી તે બીજે ક્યાંય નથી ! અને જે મહાભારતમાં છે તે બધે જ છે ! તો જગતે પણ તેના આ આદર્શવાક્યને અનુસરીને ચાલવું જોઈએ. મહાભારતનાં ભીષ્મપર્વમાં મનુષ્ય જીવનને બોધ આપતાં અનેક સુભાષિતો છે. મહાભારત જેવા જીવંત અને આજના જીવનને પ્રેરણારૂપ ગ્રંથ દ્વારા અને તેમાં વળી ભીષ્મપર્વથી પ્રાપ્ત થતાં સત્ય અને ધર્મનો બોધ આપતાં સુભાષિતોનું મહાત્મ્ય અદ્ભુત રીતે વર્ણવાયેલું છે. જે જગત માટે ઉપયોગી એવાં માનવીય મૂલ્યોને પ્રદર્શિત કરે છે.

★ મહાભારતનાં ભીષ્મપર્વમાં નિરુપિત ધર્મને લગતાં સુભાષિતોનું માહાત્મ્ય :-

(૧) દિષ્ટમેતત્પુરા ચૈવ નાત્ર શોચિતુમર્હસિ ।

ન ચૈવ શક્ચં સંચન્તુ યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ॥ ભીષ્મપર્વ ૬-૨-૧૪

હે નરેન્દ્ર ! આ બધું જ વિધિએ અગાઉથી જ નિર્માણ કરી રાખ્યું છે માટે તમારે આ બાબતમાં શોક કરવાનો નથી વળી આપણે એને રોકી શકીએ તેમ પણ નથી. પણ એક બાબત નિશ્ચિત છે કે “જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે.” ॥૧॥

(૨) યશો ધર્મ ચ કીર્તિ ચ પાલયન્સ્વર્ગમાપ્સ્યસિ ।

લભન્તાં પાણ્ડવા રાજ્યં શમં ગચ્છન્તુ કૌરવાઃ ॥ ભીષ્મપર્વ ૬-૨-૩૬

યશ, ધર્મ અને કીર્તિનું પાલન કરીને તેમને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થશે, પાંડવોને ભલે તેઓનું રાજ્ય મળે અને કૌરવો સુખી થતા. આમ મહર્ષિ વ્યાસ ધૃતરાષ્ટ્રને પોતાના પુત્રોને ધર્મ બતાવવા જણાવે છે. જેનાથી તેમને ધર્મનું પાલન કરીને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૩) ન તત્ર રાજા રાજેન્દ્ર ન દણ્ડો ન ચ દણ્ડિકા ।

સ્વધર્મણેવ ધર્મ ચ તે રક્ષન્તિ પરસ્પરમ્ ॥ ભીષ્મપર્વ ૬-૬-૩૬

જે રાજાના ત્યાં કોઈ રાજા નથી, કોઈ પણ પ્રકારનો દંડ થતો નથી કે દંડ કરનાર પણ નથી. એ લોકો સર્વધર્મનો બરાબર પાલન કરીને પરસ્પરના ધર્મનું રક્ષણ કરે છે.

મહાભારતનાં યુદ્ધમાં સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને વ્યાસજીના વરદાન પ્રમાણે બધી જ ઘટનાઓનું વર્ણન કહી સંભળાવે છે. તેમાં તે જણાવે છે કે - હે રાજન્ ! મંદાક નામનો જે પ્રદેશ છે તેમાં શૂદ્ર પુરુષો હંમેશા ધર્મનું આચરણ કરે છે. અને ત્યાં સ્વધર્મ અને પરસ્પરના ધર્મનું પાલન કરાય છે.

(૪) યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભતિ ભારત ।

અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥ ભીષ્મપર્વ ૬-૨૬-૭

હે ભારત ! જ્યારે ધર્મની હાનિ થાય છે અને અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે. ત્યારે હું સ્વયં પ્રગટ (અવતાર) ધારણ કરું છું.

જેવી રીતે નાનકડું એવું મોતી અંધકારમાં પણ પ્રકાશ છે તેવી જ રીતે આ નાનકડા એવા શ્લોકમાં, છંદોબદ્ધ ગુંથાયેલા સુભાષિતો પણ મોતીની જેમ જ અજ્ઞાનરૂપી કે ભ્રમરૂપી માનવીનાં જીવનને ઉપદેશ અર્પે છે. (માનવીને જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ પૂરો પાડવાનું કામ કરે છે) ભારતીય દર્શન, તત્ત્વજ્ઞાન ધર્મને ચાર પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિમાં સર્વપ્રથમ માને છે. માટે જ કુમારસમ્ભવમ્ના પાંચમાં સર્ગમાં બ્રહ્મચારી સાથેના પાર્વતીના સંવાદમાં બ્રહ્મચારી પાર્વતીને ધર્મના આચરણ અંગેનો પ્રશ્ન પૂછે છે. તેમાં તે જણાવે છે કે શરીરં ચ્ચલુ અધિ-ધર્મસાધનમ્ ‘ધર્મનું આચરણ કરવા માટે શરીર જ મુખ્ય સાધન છે’. એવું પાર્વતી જણાવે છે. અહીં બ્રહ્મચારી સૌ પ્રથમ ધર્મરૂપી પુરુષાર્થને પામવા માટે મનુષ્યએ શરીરરૂપી ધર્મનું પણ યોગ્ય રક્ષણ કરવા જણાવ્યું છે. તેમજ તે ઉપરાંત ધર્મ વિષે અન્ય પણ એક પ્રશ્ન પૂછ્યો જેમાં બ્રહ્મચારીએ પાર્વતીને કહ્યું કે - તમે ધર્મનું તો સારી રીતે આચરણ કરો જ છો ને ! સ્મૃતિગ્રંથો એ ધર્મશાસ્ત્રની કરોડરજજી સમાન છે. હિંદુ ધર્મના ધાર્મિક સાહિત્યમાં સ્મૃતિઓનું ઘણું જ મહત્ત્વ છે. સ્મૃતિસાહિત્યમાં માનવજીવનમાં ચાર પુરુષાર્થ પૈકી ધર્મ વિશેનું વિશેષાત્મકરૂપે નિરૂપણ થયેલું છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ધર્મ એક કર્તવ્યરૂપ છે. ધર્મ શબ્દ ધૃ - ધારયતિ ધાતુમાંથી બનાવેલો છે. જેનો અર્થ ‘ધારણ કરવું’ ‘ટકાવી રાખવું’ એવો થાય છે. કર્ણપર્વમાં પણ ધર્મ વિશેની વ્યાખ્યાત્મક રજુઆત છે કે સમગ્ર સમાજને નિયમમાં રાખનાર કે ધારણ કરનાર અથવા ટકાવી રાખનાર નિયમ એટલે ધર્મ. મનુસ્મૃતિમાં ધર્મ વિશેની વાત વારંવાર કરવામાં આવી છે. જેમાં ‘આચાર પરમો ધર્મ.’ આચારોને પ્રથમ તરીકે બતાવ્યો છે. આમ જુદી જુદી રીતે અલગ અલગ ગ્રંથોમાં ધર્મને જુદી જુદી રીતે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. તે અંતે તો એક જ સ્વરૂપમાં રહેલો છે. મહાભારતનાં ભીષ્મપર્વમાં પણ માનવજીવનને ઉપદેશ આપતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણએ ધર્મને લગતા શ્લોકો દ્વારા અનેક સુભાષિતો દ્વારા માનવ ધર્મનું નિરૂપણ કર્યું છે.

૧. આચાર: પરમો ધર્મ: શ્રુત્યુક્ત: સ્માર્ત એવ ચ ।

તસ્માદસ્મિન્સદા યુક્તો નિત્યં સ્યાદાત્મવાન્દિજ: ॥ મનુસ્મૃતિ ૧-૧૦૮

★ મહાભારતનાં ભીષ્મપર્વમાં નિરુપિત સત્યને લગતાં સુભાષિતોનું મહાત્મ્ય :-

(૧) જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુર્ધુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ ।

તસ્માદપરિહાર્યર્થે ન ત્વં શોચિતુમર્હતિ ॥ ભીષ્મપર્વ ૬-૨૪-૨૯

જે જન્મે છે તેનું મૃત્યુ નિશ્ચિત છે અને જે મૃત્યુ પામે છે એનો જન્મ નિશ્ચિત છે. આ ઘટના (અપરિહાર્ય) દૂર ન કરી શકાય તેવી છે. માટે એ બાબતમાં તારે શોક કરવો જોઈએ નહીં.

(૨) ન જાયતે મિયતે વા કદાચિન્નાર્યં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂય ।

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ભીષ્મપર્વ ૬-૨૪-૨૦

આત્મા કદી જન્મતો નથી ક્યારેય મરતો નથી. એ ભૂતકાળમાં થતો નથી કે ભવિષ્યમાં થશે નહીં એવું નથી. એ આત્મા અજન્મા, નિત્ય, શાશ્વત અને સનાતન છે. શરીર હણવા છતાં એ હણાતો નથી.

(૩) નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવક ।

ન ચૈનં ક્લેદયન્ત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ ॥ ભીષ્મપર્વ ૬-૨૬-૭

આ આત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતા નથી, અગ્નિ એને બાળી શકતો નથી, પાણી એને ભીંજવી શકતું નથી કે પવન એને સુકવી શકતો નથી.

સત્યની પ્રસ્તુતિ વિશેનો ભાગવતપુરાણમાં એક શ્લોક જોવા મળે છે. જેમાં દેવોએ ભગવાનની ગર્ભસ્તુતિ કરતાં જણાવ્યું છે કે હે ભગવાન્ ! આપ સત્યસંકલ્પવાળા છો. આપને પામવાનું શ્રેષ્ઠ સાધન સત્ય જ છે. ત્રણેય કાળમાં આપ સત્ય સ્વરૂપે જ રહો છો. આપ જ સત્યનું ઉત્પત્તિસ્થાન છો અને બધું નાશ થવા છતાં આપનું સત્યસ્વરૂપ જ બાકી રહે છે. સર્વત્ર સમદર્શન આપ જ પ્રવર્તક છો આમ સર્વ રીતે સત્યસ્વરૂપ આપને શરણે અમે છીએ.

આમ ભાગવતપુરાણમાં સત્ય વિશેનું સમગ્ર ચિંતન આ ઉપર્યુક્ત શ્લોકમાં વર્ણિત થયેલું છે. તે ઉપરાંત ઉપનિષદોમાં પણ સત્ય વિશેની દાર્શનિકતા નિરૂપિત છે જેમાં સત્યનો જ જય થાય છે અસત્યનો નહિ.

સત્યની હાજરીથી પ્રતીતિથી, વિજય નિશ્ચિત બને છે તેમજ જ્યાં સત્યના શ્રેષ્ઠ ભંડારરૂપ પરમાત્માનો નિવાસ છે. પરમાત્મા પણ સત્યના સ્થાને જ બિરાજે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ એવા કવિ નરસિંહ મહેતાએ પણ સત્યનું માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે. તેમને વૈષ્ણવ જન નામના ભજનમાં તેનું નિરૂપણ કર્યું છે. અને કહ્યું છે કે જે અસત્ય કદી ન બોલે અર્થાત્ તે જ વૈષ્ણવ જન છે.

૨. સત્યવ્રતં સત્યપરં ત્રિસત્યં સત્યસ્ય યોર્નિ નિહાતં ચ સત્યે ।

સત્યસ્ય સત્યકૃતં સત્યનેવં સત્યાત્મકં ત્વાં શરણં પ્રપન્નાઃ ॥ ભા. પુ. ૧૦-૨-૨૬

૩. સત્યમેવ જયતે નાનૃતમ્ ॥ મુણ્ડક ઉપનિષદ - ૩-૧-૬

૪. જિહ થકી અસત્ય ન બોલે, પરધન નન ઝાલે હાથ રે. (પેજ નં. ૧)

જુદી-જુદી લોકબોલીઓમાં પણ પ્રસ્તુતા છે કે એક જૂઠ એકસો જૂઠ બોલાવે^૫.

જો વ્યક્તિ એક અસત્યનો આસરો લે છે તેને ઓછામાં ઓછા એકસો જુઠાં વચનો બોલવા પડે છે. તૈતેરીય ઉપનિષદમાં કદ્વા પ્રમાણે વેદનું જ્ઞાન આપ્યા પછી વિદ્યાર્થીઓને આચાર્ય શિક્ષણ આપે છે. જેમાં તે^૬ -

‘સત્ય બોલો’ એવો ઉપદેશ સર્વ પ્રથમ આપે છે જે સત્યનું માહાત્મ્ય વર્ણવવામાં ગુરુ શિષ્ય પરંપરા પણ પ્રાથમિકતા સમજે છે. માનવજીવનને પ્રાપ્ત કરવાનાં ચાર પુરુષાર્થોમાં ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ છે. જેમાં માનવે ચાર પુરુષાર્થોમાં ધર્મને પ્રાપ્ત કરવું રહ્યું. જેમાં ધર્મનાં દસ લક્ષણ સ્મૃતિ સાહિત્યમાં આપવામાં આવ્યાં છે. જેમાંનું એક લક્ષણ સત્ય પણ છે. અર્થાત્ જેવું છે તેવાનું કથન. સમસ્ત લોકને સુખ આપે તેવું. કથન. તેને સત્ય માનવું અને તેનાથી વિપરીત અસત્ય છે. આમ બધા ગ્રંથોમાં નિરૂપિત વસ્તુને જોઈએ તો કહી શકાય કે સત્ય એ જ પરમેશ્વર છે.

આમ ઉપર્યુક્ત સર્વ ગ્રંથોમાં મુખ્ય આધારરૂપ તેમજ પ્રસ્થાનત્રયી તરીકે પ્રસ્થાપિત થયેલા તેમજ હિન્દુ ધર્મનાં આધારસ્તમ્ભરૂપ ભીષ્મપર્વના ભાગરૂપ ભગવદ્ગીતા પણ સત્ય જ ઉપદેશે છે. માનવીને જીવનભર ઉત્સાહથી, ખંતથી, ધ્યેયથી, સત્કર્મ દ્વારા જીવવાનો ઉપદેશ પૂરો પાડે છે. જે તેમાં નિરૂપિત સુભાષિતો દ્વારા વિશેષ રીતે જાણી શકાય. ૧૯ મી સદીના મધ્યકાળમાં ભારતદેશને અંગ્રેજોથી મુક્ત કરનાર મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી પણ સ્વતંત્રતાની લડત સત્ય નામના હથિયારથી લડ્યા હતા અને તેમણે વિશ્વ સમક્ષ તે હથિયારથી બતાવી દીધું કે સત્યનો જય થાય છે.

આમ સર્વ શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં જોતા જણાઈ આવે છે કે માનવે સત્યના જ આશ્રયી થવું જોઈએ. તેણે સ્વધર્મનું પાલન કરતાં એક શતક સુધીનું જીવન યાપન કરવું જોઈએ.

સંદર્ભ ગ્રંથ

- (૧) ભાગવતપુરાણ - સમ્પાદક, ગીતાપ્રેસ ગોરખપુર - ૧૯૯૧.
- (૨) ૧૦૮ ઉપનિષદ - પ્રકાશક, નિર્માણ યોજના વિસ્તાર ટ્રસ્ટ, ગાયત્રી તપોભૂમિ, મથુરા (ઉ.પ્ર.).
- (૩) ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તક ધો-૧૦ - ગુજરાતી માધ્યમ, જી. સી. ઈ. આર. ટી.
- (૪) કુમારસંભવ - સરસ્વતી પુસ્તકભંડાર, અમદાવાદ.
- (૫) મહાભારત - સંપાદક, સસ્તું સાહિત્ય, મુંબઈ.
- (૬) મનુસ્મૃતિ - સસ્તું સાહિત્ય કાર્યાલય, મુંબઈ, શાસ્ત્રી ગિરજાશંકર મયાશંકર - ૨૦૦૭
- (૭) સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા - મો. ક. ગાંધી

=O=

૫. દેવપુરા ગામની લોકબોલી

૬. સત્યં વદ । ધર્મં ચર । માતૃદેવો ભવ । પિતૃદેવો ભવ । તૈતેરીય ઉપનિષદ

જૈન સંસ્કૃત મહાકાવ્યના નિર્માણના મૂળભૂત પ્રેરણા સ્ત્રોત

— પ્રા. એસ. એચ. પ્રજાપતિ
શોધણાત્ર, ગુજરાત યુનિવર્સિટી

પ્રસ્તાવના :

ડૉ. વિન્ટરનિઝના મતે જૈન કવિઓએ ઈ. સ. ની દ્વિતીય સદીથી મહાકાવ્ય લખવાની શરુઆત કરી હતી અને જે અઢારમી સદીના અંત સુધી આ સંસ્કૃત મહાકાવ્યો લખવાની પરંપરા અવિરત સ્વરૂપે ચાલતી રહી.

Its characteristic features are the following It disregards the system of castes and asramas, its heroes are, as a rule, not Gods and Rses, but kings or merchants or even sudras the subjects of poetry taken up by it are not brahmanic myths and legends, but popular tales, fairy stories, fables and parables It takes to insist on the misery and sufferings of samsara, and it teaches a morality of compassion and abhimsa, guide distinct from the ethics of Nranmanism with its ideals of the great sacrifice and generous supprter of the purists its strict adherence to the caste system.

જૈન સંસ્કૃત મહાકાવ્યોના નિર્માણ માટેના મૂળભૂત સ્ત્રોત તપાસીએ તો આપણને નીચે મુજબ મળી આવે છે.

★ ધાર્મિક ભક્તિ ભાવના :

સૌપ્રથમ જૈન જૈન મહાકાવ્યના નિર્માણ માટેનું પ્રમુખ લક્ષ્ય હોય તો તે ધાર્મિક ભાવના છે. તેમનું પ્રમુખ લક્ષ્ય જૈન ધર્મનો પ્રચાર અને પ્રસાર હતો. તેમને ધાર્મિક ચેતના અને ભક્તિ ભાવનાથી પ્રેરિત થઈને મહાકાવ્યોની રચના શરુ કરી હતી. તેમની આ ભાવનાની અભિવ્યક્તિ તેમના કાવ્યોમાં અને ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટરૂપે જણાઈ આવે છે. આથી જૈન કવિઓનું મહાકાવ્યના નિર્માણ માટે બે મહત્વના ઉદ્દેશ જણાઈ આવે છે. (૧) જેમ કે મહાકાવ્યની રચનાથી સ્વસુખની શાંતિ માટે અને (૨) મહાકાવ્યના માધ્યમથી સામાન્ય માણસના મન સુધી જૈન ધર્મ પ્રત્યે આસ્થા ઉત્પન્ન કરવી. તેથી તેમને સરળ ભાષામાં તેમના સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન મહાકાવ્યના માધ્યમ દ્વારા શરુ કર્યું. આ સાહિત્ય કે જે વિદ્વાન વર્ગ પૂરતું જ નહિ પરંતુ સામાન્ય વર્ગ સુધી પહોંચાડવું તે તેમનું મુખ્ય લક્ષ્ય હતું. તેમને જૈન ધર્મના જટિલ સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન ન કરતા અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય આદિ પર વિશેષ ભાર આપ્યો. તેમના પ્રેમાખ્યાન કાવ્યોમાં પણ ધાર્મિક ભાવના સ્પષ્ટ જોવા મળે છે અને તેમના મહાકાવ્યોમાં પ્રમુખ લક્ષ્ય પણ ધાર્મિક ભક્તિભાવના છે.

★ પરસ્પર ગચ્છોમાં સ્પર્ધા :

જૈન મહાકાવ્યોના નિર્માણમાં બીજું કોઈ મહત્ત્વનું પરિબળ હોય તો તે કવિઓની ગચ્છોમાં પ્રતિસ્પર્ધા છે. તેનું પ્રમુખ કારણ એ છે. કે જૈન ધર્મ આરંભથી વિવિધ ગચ્છોમાં વિભાજિત હતો. જેમ કે - ચંદ્ર ગચ્છ, નાગેન્દ્ર ગચ્છ, રાજ ગચ્છ, ચૈત્ય ગચ્છ, પૂર્ણતલ્લ ગચ્છ, બૃહદ્ ગચ્છ, ધર્મઘોષ ગચ્છ વગેરે આ ગચ્છોમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર કવિઓને રાજ્યાશ્રય પ્રાપ્ત થયો હતો પરંતુ તેઓ ધનના લોભી ન હતા. તેઓ પોતે આશ્રયદાતાઓ પાસેથી મળેલ ધનનો ઉપયોગ પોતાના ગચ્છની પ્રતિષ્ઠા અને સાહિત્યનિર્માણ માટે વ્યય કરતા હતા. આ જ કારણે પાંચમી સદીથી લઈને દસમી સદી સુધી તેમના મહાકાવ્યોના ગ્રંથોનું નિર્માણ એટલું ઝડપી ગતિમાં અને ખૂબ પ્રચૂર માત્રામાં ન થયું કે જેટલું અગિયારમી સદીથી લઈને ચૌદમી સદી સુધી જોવા મળે છે. જેમ કે દસમી સદી સુધી તેમના કાવ્યગ્રંથો ઓછા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે જ્યારે તે પછીની ચાર સદીમાં તેમના કાવ્યગ્રંથોની સંખ્યા સેંકડો થઈ ગઈ. જેનું મુખ્ય કારણ પરસ્પર સ્પર્ધા હતી. કેમકે કોઈ ગચ્છના વિદ્વાન દ્વારા કોઈ મહાકાવ્યની રચના જોઈ અને અન્ય ગચ્છના વિદ્વાન પ્રતિષ્ઠા માટે અનેક કૃતિઓની રચના કરતા હતા. જેના કારણે જૈન કવિઓએ પરસ્પર ગચ્છની સ્પર્ધાના કારણે અનેક કાવ્ય-કૃતિઓનું નિર્માણ કર્યું.

★ સંસ્કૃતના મૂર્ધન્ય કવિઓનો પ્રભાવ :

સંસ્કૃત સાહિત્યના જગવિખ્યાત કવિઓ કાલિદાસ, ભારવિ, માઘ, શ્રીહર્ષ વગેરે કવિઓની કાવ્યકૃતિઓમાંથી પ્રેરણા લઈને જૈન કવિઓએ અનેક કાવ્યોની રચના કરી. તેમનું મુખ્ય લક્ષ્ય સંસ્કૃત કવિઓની હરોળમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાનું હતું. જેના કારણે જૈન કવિઓએ સંસ્કૃત કવિઓની શૈલીનું અનુકરણ કર્યું. જેમકે - 'મુનિભદ્ર સૂરિ'એ પોતાના મહાકાવ્ય 'શાંતિનાથ ચરિત'માં આત્મપ્રશંસા કરતા ગર્વ સાથે લખ્યું છે કે -

ये द्वेषान् प्रतिपादयन्ति सुधिय श्रीकालिदासोक्तिषु ।

श्रीमद्भारविमाघपण्डितमहाकाव्यद्वयेऽप्यन्वहम् ।

श्रीहर्षामृतसूक्तिनैषधमहाकाव्येऽपि ते केवलम् ।

यावद् वृत्तविवर्णनेन भगवच्छान्तेश्चरित्र गुणान् ॥

અર્થાત્ જેમને કાલિદાસ, ભારવિ, માઘ અને શ્રીહર્ષના કાવ્યોમાં દોષ દેખાય છે તેમને આ કાવ્યમાં સર્વત્ર ગુણો જોવા મળશે.

આ જ પ્રકારે ગ્વાલિયરના શાસક વીરમદેવ કહે છે કે પ્રાચીન કવિઓના સુંદર મનોહર કાવ્યની રચના હવે કોણ કરી શકે છે? આના પ્રત્યુત્તરરૂપે નયનચંદ્ર સૂરિએ હમીર મહાકાવ્યની ગર્વ સાથે રચના કરી અને તેને મહાકાવ્ય ગણાવ્યું અને પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું કે -

काव्य पूर्वकथेनं काव्य सदृश काश्चिद् विधाताऽधुने-
 त्युक्ते तोमरवीरमक्षितिपते सामाजिकै संसदि ।
 तद्भूचापलके लितमना श्रृंगारवीराद्भुत
 चक्रे काव्यमिदं हमीरनृपतेर्नव्य नयेन्दु कवि ॥

आम, आ कवियो उपरांत उरियन्द्रअे ‘धर्मशर्मित्युदय’ तथा वास्तुपाले ‘नरनारायणनन्द’नी रयना करी अने तेने मडाकाव्य नअेवी संज्ञा आपी. आम आ प्रकारे कवियोनी गवोक्ति स्वयं कालिदास जेवा प्रमुख कवियोनी श्रेणीमां स्थान प्राप्त करवानी उत्कृष्ट अम्बिलाषा देषाय छे.

★ राजनैतिक आश्रय :

जैन संस्कृत मडाकाव्यना निर्माण माटे अगत्यनो झणो डोय तो कवियोनो राजनैतिक आश्रय पश जेवा मणे छे. जेम के, संस्कृतना मान्य कवियोनो संबंध वैभवशाणी राजाओ साथे डंभेशाथी रडेल छे. जेम के विक्रमादित्य विना कालिदासनो उदय संभव न छतो. ज्यारे डर्षवर्धन विना बाणभट्टनो उदय संभव न छतो. आ कथनना आधारे स्पष्ट थाय छे के राजाओना आश्रयथी कवियोनी प्रतिभा यमत्कार प्रदर्शित करे छे. राजाओना दरबारमां प्राचीनकाणमां कणा अने कौशल, दर्शनशास्त्र, संस्कृत तथा सत्यतानुं केन्द्र रडेल छे. मडाकाव्यना नायक पौराणिक देवतानी जेम लक्ष्मीपुत्र पृथ्वीपति पश छता.

जैन कवियोने पश आवुं राजस्वी वातावरण उपलब्ध छतुं. आ राजागण जैन कवियो साथे सहिष्णुतानो व्यवहार ज नडि परंतु तेमनो अधिक आदर पश करता छता. जेना कारणे कवियोअे मडाकाव्यनी रयना करी अने ते मडाकाव्यना नायक तरीके राजाओने स्थान आप्युं. तेमनी रयनाओमां व्रत धारण मडात्मा के मडापुरुषनुं जवनयरित्र जेवा मणे छे. कवि अमयदेवरचित ‘जयंतविजय’ मडाकाव्यमां ‘परमपरमेष्ठी’ ने नमस्कार करता माडात्म्यनुं वर्णन मणी आवे छे. अमरयंद्र सूरिअे तेमना ‘पद्मानंद’ मडाकाव्यमां जैन तीर्थंकर ऋषभदेवनुं यरित्रयित्रण करेल छे. आ मडाकाव्य ‘पद्म’ राजने आनंदित करवा लषायुं डोवाथी तेनुं नाम ‘पद्मानन्द’ राभवामां आवेल छे. आ ज प्रकारे देवानन्द सूरिनी आज्ञाथी देवप्रत्न सूरिअे ‘पाण्डवयरित’नी अने गुरु जिनपालोध्यायनी आज्ञाथी यंद्रतिलक उपाध्याये ‘अमयकुमारयरित’ रयना करी. आ उपरांत अमरयंद्र सूरि, बालयंद्र सूरि, उदयप्रत्नसूरि, माणिक्ययंद्र सूरि अने नयनयंद्र सूरिने राज्याश्रय प्राप्त थयो छतो. नययंद्र सूरिने ग्वालियर नरेश वीरभदेव पासे तथा अन्य कवियो गजेश्वर वीसलदेव माडात्म्य वस्तुपालनी विद्वत्संजलीमां स्थान प्राप्त कर्युं छतुं. आ कवियोने धननो लोभ नडि परंतु तेमने पोताना आश्रयदाता राजाओना गुणगान अने तेमने पोताना मडाकाव्यना नायक गणायवा छे.

★ જૈન મહાપુરુષોનું આદ્રશ જીવન :

જૈન કવિઓએ લૌકિક મહાપુરુષોથી પ્રભાવિત થઈ અને મહાકાવ્યોની રચના કરી જેમને જૈન ધર્મના ઉત્થાન માટે મન અને વાણી વડે કર્મથી પ્રયત્ન કર્યો. સિદ્ધરાજ જયસિંહ, પરમાર્હન કુમારપાલ, મહા અમાત્ય વસ્તુપાલ, જગયુદાસ જેવા ધર્માત્મા વ્યક્તિઓના આદર્શ જીવનથી સમાજે શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી હતી, તેવા મહાપુરુષોના ધર્માનુકલન જીવનથી પ્રભાવિત થઈને જૈન કવિઓએ તેમને પોતાના મહાકાવ્યોના નાયક બનાવ્યા અને તેમની પ્રશસ્તિના ગુણગાન મહાકાવ્યના રૂપે ગાવાનું શરુ કર્યું. જેમકે, જગદૂની સદ્ભૂત દાનશીલતાના કારણે સર્વાનંદ સૂરિએ જગદૂચરિત, કુમારપાલની અદ્ભુત ધર્મભાવનાને કારણે જયસિંહસૂરિને કુમારપાલચરિત રચના માટે વિવશ કર્યા. તેમજ વસ્તુપાલની જૈન ધર્મ પ્રત્યેની અગિયલ નિષ્ઠાને કારણે બાલચંદ્ર સૂરિને 'વસન્તવિલાસ' અને ઉદયપ્રભ સૂરિને ધર્મશર્માભ્યુદય' મહાકાવ્યની રચના માટે પ્રવૃત્ત કર્યા.

આમ આ રીતે જોતા સ્પષ્ટ થાય છે કે જૈન મહાપુરુષોના આદ્રશ જીવનને લીધે પ્રેરાઈને જૈન મહાકાવ્યોના નિર્માણમાં પ્રેરણાસ્ત્રોત ગણી શકાય.

સંદર્ભસૂચિ :

1. The Jainas in the History of Indian Literature. By Dr. M. Winternitz Ed Jina Vijay Muni Ahcidabad A.D. p. 5
2. મલ્લિનાથચરિત મહાકાવ્ય. શ્રીવિનયચંદ્ર સૂરિવિરચિતમ્, સ્વ. પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવરશ્રી કાંતિવિજયજી ગણિવર જૈન ગ્રંથમાળા, ધ્રાંગધ્રા દરવાજા, હળવદ
3. મુનિભદ્ર સૂરિ, શાન્તિનાથચરિત, પ્રશસ્તિ શ્લોક - ૧૩
4. નયચન્દ્ર સૂરિ, હમ્મીર મહાકાવ્ય ૧૪/૪૩
5. ઇતિ મહાકવિ હરિચન્દ્રવિરચિતે ધર્મશર્માભ્યુદયે મહાકાવ્યે પ્રથમ સર્ગ ।
કવિ હરિચન્દ્ર ધર્મશર્માભ્યુદયે મહાકાવ્ય પ્રથમ સર્ગ કી પુષ્પિકા ।
6. નરનારાયણાનન્દો નામ કન્દો મુદામિદમ્ ।
તેન તેન મહાકાવ્ય વાગ્દેવીધર્મસૂનુના ॥ કવિ વસ્તુપાલ, નરનારાયણાનન્દ ૧૬/૪૦
7. કવિ અભયદેવ, જયન્તવિજય, તૃતીય સર્ગ ।
8. કવિ અમરચન્દ્ર સૂરિ, પદ્માનન્દ મહાકાવ્ય, ૧૬/૬૧
9. જૈન સંસ્કૃત મહાકાવ્ય પરંપરા ઔર અભયદેવકૃત જયંતવિજય, ડૉ. રામપ્રસાદ ત્રિપાઠી, સાહિત્ય નિકેતન, કાનપુર ।

=O=

- ❑ શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદના માનનીય કુલપતિ શ્રી પરિમલ નથવાણી દેશના જાગૃત સાંસદ છે. તેમના પ્રયત્ને, ગુજરાતના ૩૧ શહેરોના વિકાસ માટે, કેન્દ્ર દ્વારા માતબર અનુદાન મળનાર છે. સંસ્કૃતના ઉત્કર્ષ માટે પણ શ્રી નથવાણીજીનું મહત્વનું યોગદાન છે.
- ❑ ગુજરાતના મહામહિમ રાજ્યપાલ તરીકે વરાયેલા આચાર્યશ્રી દેવવ્રતજીનું, તેમના સંસ્કૃત-પ્રદાન નિમિત્તે શ્રી બૃ.ગુ. સંસ્કૃત પરિષદ, સહર્ષ સ્વાગત-અભિવાદન કરે છે. તેમના યોગદાન દ્વારા, ગુજરાતમાં સંસ્કૃતના કાર્યને વિશેષ વેગ મળશે.
- ❑ રામનવમીના પવિત્ર દિવસે, શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદનો સ્થાપના દિવસ ઉજવાયો. પરિષદના પ્રમુખશ્રીના પ્રતિનિધિત્વે, ઉપપ્રમુખશ્રી ડૉ. ગીતાબેન મહેતાએ ઉપસ્થિત વિદ્વાનો અને સંસ્કૃત રસિકોનું સ્વાગત કર્યું. તેમણે સંસ્કૃતની સેવાના પરિષદના કાર્યને વિસ્તારવા યોગદાન માટે અપીલ પણ કરી. પરિષદના સાધન ઇતિહાસની રૂપરેખા, પ્રધાનમંત્રી ડૉ. વાસુદેવ પાઠકે આપી. વિશેષમાં સમગ્ર ગુજરાતમાં પરિષદનાં કેન્દ્રોનો વ્યાપ ધરાવતી આ સંસ્થાને અમદાવાદ નગરપાલિકાએ પ્રતિષ્ઠા આપી, તેની સંસ્કૃત સેવાને બિરદાવવા નિમિત્તે, સંસ્થાની પાસેના ચૉકને ‘શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ ચૉક’ અને માર્ગને ‘શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ માર્ગ’ એમ દ્વિવિધ મહત્વ આપ્યું. મેયર શ્રીમતી બીજલબેન પટેલે અનેક કોર્પોરેટર અને માન્ય મહોદયોની ઉપસ્થિતિમાં આ નામકરણ વિધિ સમ્પન્ન થયો હતો.
- ❑ શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ દ્વારા પરિષદના સદસ્ય અને ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષાભવનના અધ્યક્ષપદે વરણી પામેલા ડૉ. કમલેશકુમર ચોકસીનું અભિવાદન કરવામાં આવ્યું. કર્મચોગી ડૉ. ચોકસીની વેદાભિમુખ સંસ્કૃત પરંપરાને બિરદાવતું સમ્માનપત્ર, ઉપવસ્ત્ર અને પુષ્પગુચ્છ પણ આ પ્રસંગે અર્પણ કરાયાં.
- ❑ શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદની વિવિધ સ્તરની સંસ્કૃત પરીક્ષાઓ (પ્રબોધ, પ્રારંભ, પ્રવેશ, પ્રથમા, મધ્યમા, ભૂષણ, વિશારદ અને પ્રાણ) તા. ૧૫, ૧૬ સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૮ (શનિ-રવિ) ના રોજ, ગુજરાતના ૬૦૦ જેટલાં કેન્દ્રો પરથી લેવાઈ ગઈ છે. તે અંગે કોઈ વિશેષ વિગત માટે ૯૬૬૨૦૨૪૮૬૧ મો. અથવા ૨૬૫૮૮૭૬૬ પર સમ્પર્ક કરવા વિનંતી.
- ❑ વિદ્વદ્વૃષ્ટિ પદ્મશ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીજીના જન્મદિવસ નિમિત્તે, ‘શાસ્ત્રીજીનું સાહિત્યિક યોગદાન’ એ વિષય પર પરિસંવાદ યોજાયો. ગુજરાત યુનિવર્સિટીના મા. કુલપતિશ્રી હિમાંશુભાઈ પંડ્યા, ભાષાભવનના

અધ્યક્ષ ડૉ. કમલેશ ચોકસી, ડૉ. દર્શનાબેન ભટ્ટ, ડૉ. આનંદભાઈ વસાવા, શ્રી યતીન દેષાઈ અને પ્રિ. રસિકભાઈ રાવલે વિષયાનુરૂપ વક્તવ્ય આપ્યું હતું. આ બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદના પ્રધાનમંત્રી ડૉ. વાસુદેવ પાઠકે સારસ્વત વિશેષ તરીકે ઉદ્બોધન કર્યું હતું.

- ગુજરાત સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા આ વર્ષનો સાહિત્ય ગૌરવ પુરસ્કાર - ડૉ. યોગિનીબેન વ્યાસને, શુક્લ યજુર્વેદ પારંગત પંડિત સન્માન - ડૉ. પ્રજ્ઞાબેન જોષીને, શાસ્ત્રપંડિત સન્માન - ડૉ. નરેન્દ્ર પંડ્યા અને શ્રી કાલિદાસ ઠાકરને, યુવા ગૌરવ પુરસ્કાર - ડૉ. કિશોર શેલડિયાને, સંસ્કૃત સેવા સન્માન - ડૉ. શ્રુતિબેન ત્રિવેદીને તથા સંસ્કૃત કુટુંબ સન્માન - શ્રી પ્રાગવ રાજ્ય ગુપ્તને પ્રાપ્ત થયેલ છે. અભિનંદન.
- સંસ્કૃત નાટ્ય અકાદમી અને અભિગમ ગૃપ સાંસ્કૃતિક વર્તુળના ઉપક્રમે, સંસ્કૃત વૈભવ દર્શનમ્ - ૨ યોજાઈ ગયો. શ્રી મનન ત્રિવેદી અને શ્રીમતી જિગીષા ત્રિવેદી સંકલિત આ સંપૂર્ણ કાર્યક્રમમાં, સંસ્કૃત-સેવાનો ભેષ લઈને, કાર્યરત એવા વિદ્વાનો શ્રી લાભશંકર પુરોહિત, ડૉ. અમૃત ઉપાધ્યાય, ડૉ. નીલાંજનાબેન શાહ, ડૉ. લતાબેન સંઘવી અને શ્રીમતી વૈદેહીબેન અધ્યારુનું એવોર્ડ દ્વારા અભિવાદન કરાયું. આ સાથે જ, જેમની પાસે વધુ ને વધુ સંસ્કૃત સેવાની અપેક્ષા છે, તેવા સંસ્કૃતની સેવા કરતા યુવાન મિત્રો ડૉ. રવીન્દ્ર ખાંડવાલા, ડૉ. મિહિર ઉપાધ્યાય, શ્રી સતીશ ગજજર, શ્રી શ્રીધર વ્યાસ અને ડૉ. રાજેન્દ્રને પણ સન્માનિત કરાયા.

તત્વતીર્થનાં વિદુષી માતાજી ડૉ. વિદ્યાપ્રકાશાનંદાજીએ આશીર્વાદાત્મ ઉદ્બોધનમાં, સંસ્કૃતના માધ્યમે સંસ્કૃતની સેવા નિમિત્તે ઉપનિષદોના ઉપદેશપૂર્વક પ્રેરણા આપી. માતૃભાષાની શુદ્ધિ માટે પણ તેમણે ઈશારો કર્યો.

ડૉ. વાસુદેવ પાઠકે, ભારતીય પરંપરાને પામી ગયેલાં મધર ડીવાઈન (પાંડિયેરી)ના Sanskritthe national langveg of India એ સૂચનને યાદ કરાવી, સૌ વિદ્વાનોની આ માટેની ગતિવિધિને બિરદાવી હતી.

કાર્યક્રમના ઉત્તરાર્ધમાં શ્રી અર્યન ત્રિવેદી અને શ્રી શ્રીધર વ્યાસના માર્ગદર્શનમાં 'માલવિકાગ્નિમિત્ર' નું દર્શ્ય; તથા ડૉ. ઉમા અનંતાણીએ શ્રીમતી સંપદા મોઢા અને શ્રી પ્રહર વોરાના ગાન સાથે કુમારસંભવની નૃત્ય પ્રસ્તુતિ સ-રસ રીતે કરી. પંકજ ભટ્ટ, અસિત વોરા, પ્રા. જનક દવે, પ્રા. દેસાઈ, શ્રી પાર્થિવભાઈ અધ્યારુ, શ્રીમતી ઋચા ભટ્ટ, શ્રીમતી બીજલ હરિયા, પ્રા. ચન્દ્રિકા પાઠક, પ્રા. ઉત્પલા પંડ્યા, પ્રા. રંજના શાહ વગેરેની ઉપસ્થિતિ પ્રેરક બની રહી.

- શ્રી આનર્ત સંસ્કૃત-સંસ્કૃતિ સ્વાધ્યાય સંસ્થાન (મહેસાણા) અને સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમીના સંયુક્ત ઉપક્રમે, સિનીયર સીટીજન્સ કાઉન્સીલ તથા રોટરીક્લ ક્લબના સહયોગમાં, ‘સંસ્કૃત શ્લોકને લોકકંઠે લઈ જવા માટેની કાર્યશિબિર યોજાઈ.

પ્રિ. શ્રી શરદભાઈ શાહના અધ્યક્ષ સ્થાને, પ્રિ. ડૉ. ઘનશ્યામભાઈ ગઢવીએ ગણેશ-વંદના ગાઈ મંગલાચરણ કર્યું. મ. મ. ડૉ. ગૌતમભાઈ પટેલે, પ્રસંગના હાર્દરૂપે શ્લોક-સારસ્વત વ્યાખ્યાન આપ્યું. આનર્ત સંસ્કૃત સંસ્થાનના અધ્યક્ષ ડૉ. મણિભાઈ પ્રજાપતિએ વિવિધ શ્લોકો પ્રસ્તુત કર્યાં. ડૉ. હેમરાજભાઈ પટેલે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનું શ્લોક માધુર્ય દર્શાવ્યું. શ્રી શરદભાઈએ કાર્યક્રમના સુચારુ આયોજનનો આનંદ વ્યક્ત કર્યો.

ડૉ. મનસુખ પટોલિયાએ વાજિંત્રો સાથે વાંસળી વાદનથી વિવિધ રાગમાં સંસ્કૃત શ્લોકો પ્રસ્તુત કર્યાં. શ્રી મનુભાઈ ચોકસી, ડૉ. સુરેખાબેન પટેલ, પ્રો. વીણાબેન રાજ, ડૉ. પ્રફુલ્લાબેન પટેલ, ડૉ. વી.કે. પટેલ વગેરેએ સાનુવાદ શ્લોકો પ્રસ્તુત કર્યાં. સંસ્થાના મંત્રી, ડૉ. ડાહ્યાપુરી ગોસ્વામીએ આભાર દર્શન કરતાં ઉપસ્થિત સદ્ભાવીઓના ઉત્સાહને બિરદાવ્યો હતો.

- ❑ હરિદ્વાર ઉત્તરાખંડ-સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યાલયના કુલપતિ તરીકે, પ્રો. ડૉ. દેવીપ્રસાદ ત્રિપાઠી નિયુક્ત થયા. તેઓશ્રી લાલ બહાદુર શાસ્ત્રી રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃત વિદ્યાપીઠમાં વાસ્તુશાસ્ત્ર વિભાગના અધ્યક્ષ છે. સિદ્ધાન્ત જ્યોતિષના પણ તેઓ વિદ્વાન આચાર્ય છે; શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્ અભિનંદન પાઠવે છે.
- ❑ વાક્ નામના સંસ્કૃત પાક્ષિક (દેહરાદૂન)ના તંત્રી ડૉ. બુદ્ધદેવ શર્માએ પત્રિકાના (૨૩)માં તંત્રી લેખમાં શક્તિ-ઉપાસનાનો નિર્દેશ કરી, સંઘ-શક્તિ માટે અપીલ કરી છે. અખંડ ભારતની સંસ્કૃતિ જાળવવા માટે તેમણે જાગૃતિપૂર્વક સંગઠિત રહેવાનો નિર્દેશ કર્યો છે. સંસ્કૃતભાષા આ માટે ઉપયોગી નીવડે તેમ છે.
- ❑ જાગૃતિબેન સુંદરલાલ પંડ્યા અને શ્રી સંગીતાબેન દેસાઈએ 'શિવશક્તિસ્તોત્રાણિ' નામથી ૨૪ સ્તોત્ર સાનુવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. સમજ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક તે સ્તોત્રોને માણવા ઈચ્છતા હોય તેમણે તેમનો સંપર્ક કરવો.
- ❑ અદ્વૈત પરંપરા ધરાવતા શ્રી ગંગનાથ મહાદેવ આશ્રમ (ચાંડોદા-ડભોઈ) દ્વારા વૃદ્ધાનન્દીયમ્ નામથી ચાર ભાષાનું અર્ધવાર્ષિક મુખપત્ર શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદના પ્રધાનમંત્રી ડૉ. વાસુદેવ પાઠકના મંત્રીપદે આરંભાયું છે. આ માટે લેખો, કાવ્યો, સ્તોત્રો વગેરે આવકાર્ય છે.
- ❑ અખિલ ગુજરાત યુનિવર્સિટી પેન્શનર્સ સમાજ દ્વારા (માનનીયશ્રી કનુભાઈ શાહ અને રમેશભાઈ અમીનના વરદ્ હસ્તે) રૂ. ૩,૦૦,૦૦૦ જેટલી મોટી રકમની સહાય પરિષદને CORPUS Fundમાં ડોનેશન રૂપે મળી છે. સંસ્થા તેમનો હૃદયપૂર્વક આભાર માને છે તેમજ તેમના સાત્ત્વિકદાનની સરાહના કરે છે.

જ્ઞાત્વા સંસ્કૃતસંસ્કૃત્યાઃ મહત્ત્વં પરમાર્થતઃ ।

ધન્યસ્તુ પ્રેરયાસન્માન્ સંસ્કૃતાભ્યાસચિન્તને ॥

સંસ્કૃત અને સંસ્કૃતિનું સાચા અર્થમાં મહત્ત્વ સમજીને, ધન્યવ્યક્તિ જ બીજાઓને સંસ્કૃતના અભ્યાસ અને સંસ્કૃત-ચિન્તન માટે પ્રેરે છે.

આ બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદની સ્થાપના થઈ ત્યારથી, અનેક સુજ્ઞ શિક્ષકમિત્રો અને સંસ્થાઓ, પરિષદના ધ્યેયને અનુરૂપ રીતે સહયોગી રહ્યા છે.

આ માટે તેમણે સંસ્કૃત પરીક્ષાઓ માટે વિદ્યાર્થીઓને પ્રેર્યા અને સંસ્કૃત-સંસ્કાર પ્રત્યે વાળ્યા છે. પરીક્ષા આપવી એક સબળ માધ્યમ છે.

પરિષદ આવા સક્રિય સ્વજનોનું બહુમાન કરતી રહી છે.

પુષ્પાબેન ઈન્દ્રવદનભાઈ મહેતા

ઈન્દ્રવદનભાઈ બી. મહેતા

આ વર્ષે (૨૦૧૮-૨૦૧૯)માં પુષ્પાબેન ઈન્દ્રવદનભાઈ મહેતા તથા ઈન્દ્રવદનભાઈ બી. મહેતા જેઓ વર્ષોથી આપણા ઉત્તમ પ્રચારક રહ્યા છે. છેલ્લા ૨૦ વર્ષથી જવાહર પ્રાથમિક શાળા તથા ઋષિકેશ હાઈસ્કૂલમાં સેવા આપે છે અને જેઓ શાળાના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટીઓ છે.

સંસ્કૃત અને સંસ્કૃતિને પામવાના કાર્યમાં બાળકોને પ્રોત્સાહિત કરવાનું ગૌરવ પૂર્ણકાર્ય બહેનશ્રી પુષ્પાબેન તથા ઈન્દ્રવદનભાઈ મહેતા કરી રહ્યા છે.

સમગ્ર ગુજરાતમાં, સ્વાતંત્ર્ય પહેલાથી આવી જાગૃતિનું કાર્ય કરતી શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ, શ્રી પુષ્પાબેન તથા ઈન્દ્રવદન ભાઈ મહેતાને બિરદાવી તેમનું ગૌરવ કરે છે અને વિશેષ સક્રિયતા માટે શુભેચ્છા પાઠવે છે.

- શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદના ઉપક્રમે, શાલીય છાત્રોને સંસ્કૃત - શિક્ષણ માટે પ્રેરવા અને તેમની વિવિધ ક્ષેત્રની ક્ષમતા વધે તે માટે સંસ્કૃત ભાષામાં વક્તૃત્વ, શ્લોકગાન, ગીતગાન વગેરે સ્પર્ધાઓ યોજાય છે.

આ વર્ષે પણ વક્તૃત્વ સ્પર્ધા અને શ્લોકગાન સ્પર્ધા યોજાઈ જેનું પરિણામ નિમ્ન પ્રકારે છે.

★ વક્તૃત્વ સ્પર્ધા ★

તા. ૧૭-૦૮-૨૦૧૯, શનિવાર, બપોરે ૧-૦૦ વાગે, સ્થળ : પરિષદ હોલ

ક્રમ	વિદ્યાર્થીનું નામ	સ્કૂલનું નામ	ઈનામ એનાયત કર્તાનું નામ	વર્ષ
૧.	: વક્તા : (૧) ધ્યાની પુરોહિત (૨) અચલ દેસાઈ	ઉદ્દગમ સ્કૂલ ફોર ચિલ્ડ્રન થલતેજ - અમદાવાદ	સર્વોત્તમ વક્તવ્ય રજૂ કરનાર શાળાને શેઠશ્રી કુબેરદાસ હરગોવિંદદાસ ઈનામદાર વિજયપદ્મ એનાયત થાય છે.	(૨૦૧૯)
૨.	: પ્રથમ : ધ્યાની પુરોહિત	ઉદ્દગમ સ્કૂલ ફોર ચિલ્ડ્રન થલતેજ - અમદાવાદ	ધી માણેકચોક બેન્ક લિ. પારિતોષિક પ્રાપ્ત થાય છે.	(૨૦૧૯)
૩.	: દ્વિતીય : ઐશ્વર્યા સુરેશ સંતાની	સોમ-લલિત-સ્કૂલ નવરંગપુરા- અમદાવાદ	પરિષદ્ તરફથી પારિતોષિક પ્રાપ્ત થાય છે.	(૨૦૧૯)
૪.	: તૃતીય : અચલ દેસાઈ	ઉદ્દગમ સ્કૂલ ફોર ચિલ્ડ્રન થલતેજ - અમદાવાદ	પરિષદ્ તરફથી પારિતોષિક પ્રાપ્ત થાય છે.	(૨૦૧૯)
૫.	: પ્રોત્સાહન ઈનામ : હેતશ્રી સંદીપભાઈ ત્રિવેદી	સ્ત્રી કન્યા કેળવણી ઉત્તેજક મંડળ (સ્કૂમ) સ્કૂલ- ડ્રાઈવ- ઈન - રોડ - અમદાવાદ	પરિષદ્ તરફથી પારિતોષિક પ્રાપ્ત થાય છે.	(૨૦૧૯)

નિર્ણાયકો :

(૧) શૈલેષ આર. પંડ્યા (૨) ડૉ. અલકાબેન ત્રિવેદી (૩) હર્ષલ એસ. દવે

★ શ્લોકગાન (મુખપાઠ) સ્પર્ધા ★

તા. ૧૮-૦૮-૨૦૧૯, રવિવાર, બપોરે ૧-૦૦ વાગે, સ્થળ : પરિષદ હાલ

ક્રમ	વિદ્યાર્થીનું નામ	સ્કૂલનું નામ	ઈનામ એનાયત કર્તાનું નામ	વર્ષ
૧.	: શ્લોકગાન કરનાર : (૧) પાર્થ રણછોડભાઈ આચાર્ય (૨) ધુન નીલેશભાઈ પટેલ	વિદ્યાનગર સ્કૂલ ઉસ્માનપુરા - અમદાવાદ	સર્વોત્તમ વક્તવ્ય રજૂ કરનાર શાળાને એડવોકેટ સ્વ. સાંકળચંદ હરગોવનદાસ પરીખ વિજયપદ્મ એનાયત થાય છે.	(૨૦૧૯)
૨.	: પ્રથમ : ધ્વનિ જાદવ	દિવાન બલ્લુભાઈ મા. શા. કાંકરિયા - અમદાવાદ	ધી માણેકચોક બેન્ક લિ. પારિતોષિક પ્રાપ્ત થાય છે.	(૨૦૧૯)
૩.	: દ્વિતીય : પાર્થ રણછોડભાઈ આચાર્ય	વિદ્યાનગર હાઈસ્કૂલ ઉસ્માનપુરા- અમદાવાદ	પરિષદ્ તરફથી પારિતોષિક પ્રાપ્ત થાય છે.	(૨૦૧૯)
૪.	: તૃતીય : રુદ્ર જોયકુમાર વકીલ	શેઠ સી. એન. કિશોર વિદ્યાલય - અમદાવાદ	પરિષદ્ તરફથી પારિતોષિક પ્રાપ્ત થાય છે.	(૨૦૧૯)
૫.	: પ્રોત્સાહન ઈનામ : આહના મોહંમદયુસુફ મેમણ	શેઠ સી. એન. કિશોર વિદ્યાલય- અમદાવાદ	પરિષદ્ તરફથી પારિતોષિક પ્રાપ્ત થાય છે.	(૨૦૧૯)

નિર્ણાયકો :

- (૧) શૈલેષ આર. પંડ્યા
- (૨) ડૉ. અલકાબેન ત્રિવેદી
- (૩) હર્ષલ એસ. દવે

=O=

॥ सुचिरां शान्तिमाप्नुयुः ॥

□ पद्मश्री स्वामी आत्ममित्रानंदगिरिः :

संस्कृत परंपराना समर्थक आध्यात्मिक संत स्वा. श्री सत्यमित्रानंदगिरिः, शंकराचार्यजीनुं पद त्यज्जने, सेवाप्रवृत्त रत्वा. ईश्वरनी सेवाने नवा परिप्रेक्ष्यमां तेमणे विचारी. राष्ट्रसेवाने प्राधान्य आपीने, तेमणे हरद्वार(कनकल)मां त्भारतमाता मंदिर बनाव्युं. संस्कृतसेवी संन्यासी तरीकेनुं तेमनुं चिंतन मनन अने आयरश उदात्त रहुं. अध्यात्मविषयना प्रभावशाणी वक्ता तरीके पश तेमणे नोंधपात्र कार्य कर्तुं छे.

□ स्वामीश्री परमानंद भारतीः :

प्रभर अद्वैत वेदान्ती अने संस्कृत संस्कृति तथा वेदान्त साहित्यना प्रचारक, पूज्य स्वामीः, प्रभावशाली वक्ता अने लेखक उता. तेमना लभेला वेदान्त प्रबोध वगेरे ग्रंथोनो अनेक भाषामां अनुवाद थयेलो छे. तेओश्री शृंगेरीपीठनी शांकर परंपराना अनुयायी उता. त्भारत-व्याप्त प्रभाव त्भारती इंटरनेशन जेवी संस्कृतनो प्रचार करती संस्थाना तेओश्री प्रेरक उता. (वृत्त - श्री प्रकाशभाई ठाकर)

□ श्री वामदेवप्रसाद देवशंकर पंड्या :

श्री बृहद् गुजरात संस्कृत परिषदना शुरुआतना महत्त्वना वर्षोमां लांबा समय सुधी, सफल रीते, कार्यालयनी जवाबदारी संभाणता श्री वामदेवभाई द्विवंगत थया. तेमना समयमां परिषदना कार्यनो सतत विस्तार थतो रहुो. समग्र गुजरातमां परिषदनां केन्द्रो थाय ते माटे तेमनुं महत्त्वनुं योगदान छे. परिषदना मान्य विद्वान डॉ. भगवती प्रसाद पंड्याना आ अनुज, ज्योतिषशास्त्रना सुज्ञ ज्ञाता उता.

□ प्रा. डॉ. केयूर उपाध्याय :

पिता. डॉ. बंसीधर उपाध्यायनी परंपरामां संस्कृत विषयनुं अध्यापन दसैक वर्षथी कॉलेजमां कर्तुं उतुं. तेमना अकाणे देहविलयथी संस्कृत परिषद् घेरा शोकनी लागशी व्यक्त करे छे.

□ प्रा. शालिनीबेन निरंजनभाई लड्डे :

वर्षो सुधी संस्कृत विषयना प्राध्यापिका तरीके सेवाओ आपी. निवृत्ति पछी पश तेमणे विद्या व्यासंगने दीपाव्यो. तेमना सुपुत्र श्री अमर लड्डे पश संस्कृतनां गीतो अने स्तोत्रादिना गान द्वारा संस्कृत परंपरा उजाणता रत्वा छे.

□ પંડિતવર્ય શ્રી વ્રજલાલ ઉપાધ્યાય :

‘છોટી કાશી’ તરીકે પ્રસિદ્ધ એવા જામનગર (સૌરાષ્ટ્ર)માં સંસ્કૃત-અધ્યાપન કરાવતા વિદ્વદ્વર્ય, વેદાન્તાચાર્ય શ્રી વ્રજલાલજીએ ૮૦માં વર્ષ સુધી સારસ્વત સાધના કરી. તેઓશ્રી, વેદાન્ત, વ્યાકરણ, સાહિત્યાદિ વિષયોના સુજ્ઞ જ્ઞાતા હતા. સ્વગૃહે અને પાઠશાળામાં પણ અને છાત્રોને, વિશેષતઃ જૈન સાધુ-સાધ્વીઓએ તેમના જ્ઞાનનો ખૂબ લાભ લીધો છે. (વૃત્ત - ડૉ. મધુસૂદન મ. વ્યાસ)

□ શાસ્ત્રીશ્રી રઘુનાથ યુનીલાલ દવે :

જ્યોતિષના ક્ષેત્રમાં ઊંચી પ્રતિભા ધરાવતા શ્રી રઘુનાથભાઈ નોંધપાત્ર એવા ગાયત્રી પંચાંગના ત્રણેક દાયકાથી સંપાદક હતા. ગણિત જ્યોતિષણાં અધિકારી મનાતા શ્રી શાસ્ત્રીજી સંસ્કૃતના જ્યોતિષ વિષયક પ્રાચીન ગ્રંથોના અભ્યાસી હતા.

=O=

૬૮. છૂરિકાકૂષ્માણ્ડન્યાયઃ ।

છૂરિકા એટલે છરી અને કૂષ્માણ્ડ એટલે કોળુ, નાનકડી છરી બહુ મોટા કોળાને કાપી નાંખે છે તે ક્રિયાને આધારે આ ન્યાય પ્રચલિત થયો છે. એક સમર્થ એવો નાનો અવયવ-પદાર્થ બહુ મોટા પદાર્થને પરાજિત કરવા સક્ષમ હોય છે એ વાતને આ ન્યાયથી સમર્થન મળે છે.

રઘુવંશમાં કાલિદાસ આવી જ એક વાત કરે છે. તેજસાં હિ ન વયઃ સમીક્ષ્યતે । (૧૧-૧) અર્થાત્, 'તેજસ્વીઓની ખરેખર ઉંમર જોવાતી નથી.' વ્યવહારજીવનમાં પણ આ ન્યાય આજે સર્વત્ર પ્રવર્તે છે. લોખંડનું કામ કરનાર લુહાર એક નાની છીણી વડે ખૂબ મજબૂત અને જાડી ખિલાસળીઓ કાપી નાંખે છે. એવી જ રીતે એક નાનકડા પોઈન્ટવાળી હીરાકણી બહુ મોટા અને જાડા કાચને એક જ ઘસરકામાં કાપી નાંખે છે. એક નાનકડું પાનું બહુ મોટા મશીનોનાં પૈડાં અને વજનદાર ભાગોને એક જ સ્ક્રૂ ખોલતાં અલગ પાડી દે છે. આ બધે જ ઠેકાણે નાનકડી વસ્તુની આંતરિક આવડત અને સામર્થ્ય મહત્ત્વ ધરાવે છે.

આ જ વાત શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અને શિક્ષિત વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ પણ યથાર્થ બને છે. એક જ શાસ્ત્ર ભણેલો વ્યક્તિ અનેક લોકોને શિક્ષા-બોધ અને જ્ઞાન આપી શકે છે. આજના તકનીકી જમાનામાં કમ્પ્યુટરનો એક પાસવર્ડ બહુ મોટા કમ્પ્યુટરને ખોલી શકે છે અને હજારો વ્યવહારો પણ કરી શકે છે. જેમ નાનકડી ચાવી બહુ મોટા તાળાને સાચવવા અને ખોલવા સમર્થ બને છે.

આ ન્યાયને યથાર્થ સિદ્ધ કરવા માટે મનુષ્યે છૂરીની જેમ ધારદાર, સામર્થ્યવાન અને કાર્યપરાયણ બનવું જોઈએ. તો જ અનેક ઘણી મુશ્કેલીઓ કે કાર્યોનો સામનો આસાનીથી કરી શકાય છે. બીજા પક્ષે એ પણ વિચારવું ઘટે કે કોળા જેવા મસમોટા, નરમ અને ક્ષણમાત્રમાં કપાઈ જવાય એવા ન બનવું ઘટે. અન્યથા ક્યારેક નાની છરી બહુ મોટું નુકસાન કરી જાય છે. ટૂંકમાં તેજસ્વીતાની બાબતમાં ઉંમર આકાર અને રૂપરંગ મહત્ત્વનાં નથી. તેનું કાર્ય મહત્ત્વનું છે. એ બાબત આ ન્યાયથી શીખવા મળે છે.

૬૯. જમ્બુકારગ્વધન્યાયઃ ।

જમ્બુક એટલે શિયાળ અને આરગ્વધ એટલે ગરમાળાનું વૃક્ષ. શિયાળ દ્વારા ગરમાળાના ફળ ખાવાની ઘટના કે ક્રિયાને આધારે આ ન્યાય પ્રચલિત થયો છે.

પ્રાણીઓમાં શિયાળને ચતુર મનાય છે. પરંતુ આ ચતુરશિયાળ સ્વભાવે આળસુ અને દુષ્ટ છે. આવા જ એક શિયાળે ખૂબ ભૂખ લાગતાં એકવાર ગરમાળા નામના વૃક્ષનાં તીખાં-દાહયુક્ત અને પચવામાં મુશ્કેલ એવાં ફળ ખાઈ લીધાં. તેને પેટમાં શૂળ ઉપડ્યું. ઘણું રખડ્યું. -રઝડ્યું અને હેરાન-પરેશાન થઈ ગયું. તેણે મનમાં નક્કી

કર્ચુ હવે ક્યારેય આ ગરમાળાનાં ફળ ખાઈશ નહીં. પરંતુ બે દિવસ પછી આળસુ સ્વભાવવાળું શિયાળ પેટની પૂર્વપીડા ભૂલી ગયું અને આત્મનિગ્રહ વગરનું તે ફરીથી તે ફળ ખાવા લાગ્યું અને ફરી પાછું દુઃખી થયું.

આમ, મનોનિગ્રહ વગરનું અને દૈનિકશ્રમ વગરનું જીવન પુનઃપુનઃ દુઃખદાયક બને છે. મનુષ્યે શિયાળના આ સ્વભાવ ઉપરથી પ્રસિદ્ધ બનેલા આ ન્યાય દ્વારા એ શીખવાનું છે કે વ્યવહારની દરેક બાબતમાં ન કરવાં જેવાં અને પીડાદાયક કાર્યોનો એકવાર દુઃખદ અનુભવ થયા પછી તે ક્યારેય ન કરવાં જોઈએ. આજકાલ કુટેવોમાં ડૂબેલો મનુષ્ય વ્યસન છોડવાના મિથ્યા પ્રયાસો કરે છે. વળી, પાછો શિયાળની જેમ એ જ કાર્ય કરવા પ્રવૃત્ત બને છે અને દુઃખી થાય છે. ‘હું દારૂ નહીં પીવું.’ ‘જુગાર નહીં રમું.’ ‘ઝેરી એવા તમાકુ-સીગારેટ નહીં પીવું.’ અને ‘શેર-સટ્ટા પણ નહીં રમું.’ એવી બધી ક્ષણિક પ્રતિજ્ઞાઓ લેનારો મનુષ્ય મનોનિગ્રહ ન હોવાથી ફરીવાર આ દુઃખદાયક વ્યસનોમાં ફસાય છે અને પુનઃપુનઃ કષ્ટ ભોગવે છે. શિયાળ ભલે ચતુર કહેવાતું હોય પણ મનોનિગ્રહ ન કરી શકવાના કારણે દુઃખી થાય છે. તેમ બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય પણ મનોનિગ્રહ ન કરી શકતાં દુઃખી થાય છે. આમ, મનોનિગ્રહ અને આત્મનિગ્રહથી યુક્ત જીવન જ સુખદાયક અને ઉપકારક બને છે, એવો બોધ આ ન્યાય દ્વારા આત્મસાત કરવાનો છે.

૭૦. જલકતકરેણુન્યાયઃ ।

જલ એટલે પાણી, કતક એટલે એક ફળવિશેષ, જેને નિર્મલીનું ફળ કહેવામાં આવે છે, તેના રેણુ એટલે કણ-ભૂકો. આ નિર્મલીના ફળના કણો કે તેનો ભૂકો નાંખવાથી જળની શુદ્ધિ થાય છે તેના આધારે પ્રસિદ્ધ થયેલો ન્યાય એટલે ‘જલ-કતક-રેણુ-ન્યાય । અહીં કતક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જોઈશું તો, કં જલં તનોતિ પ્રસન્નં સમ્પાદયતિ ઇતિ કતકફલમ્ । અર્થાત્, ‘પાણીને શુદ્ધ કરે છે, પવિત્ર કરે છે તેવું ફળ એટલે કતકફલ. એટલે કે, આ ફળનો ભૂકો નાંખવાથી પાણી શુદ્ધ થઈ જાય છે, તેમાં રહેલો કચરો નીચે બેસી જાય છે. સાંસારિકજીવન અનેક પ્રકારના કચરાથી ભરેલું છે. અંધશ્રદ્ધા, વહેમ, હિંસા, ચોરી, કુરિવાજ, રાગ, દ્વેષ, ઈર્ષ્યા, અસૂયા, નિંદા-ટીકા, દેખાદેખી, વિત્ત-વિદ્યા કે રૂપના બાહ્ય આડંબરો, સંઘબળના ખોટા મિજાજ, પદ અને પ્રતિષ્ઠાનો દુરુપયોગ વગેરે અનેક અનિષ્ટોથી સમાજ ગંદા પાણીની જેમ મલિન થયેલો છે. તેને શુદ્ધ કરવા કતકફલ રૂપી જ્ઞાનની જરૂર છે. જેમ આખા પાત્ર ભરેલા પાણીને કતકનું એકાદ ફળ શુદ્ધ કરી શકે છે તેમ, જ્ઞાનનો નાનકડો અંશ (લવ) પણ સાંસારિક મલિનતાઓને દૂર કરી શકે છે. આમ, કતકફલની જેમ જ્ઞાન દ્વારા સાંસારિક મલિનતાને દૂર કરવી જોઈએ એવા લક્ષણામૂલક અર્થ અને શીખ આ ન્યાય દ્વારા મળે છે.

૭૧. જલતરંગન્યાયઃ ।

જળ ઉપર ઉઠતાં તરંગોને આધારે પ્રચલિત થયેલો ન્યાય એટલે જલતરંગન્યાય. પવનને કારણે પાણી ઉપર નાનાં-નાનાં તરંગો ઊઠે છે. ક્યારેક એ જ પાણીમાં ફીણ ચડે છે. ક્યારેક વમળો (કુંડાળાં) પણ રચાય છે અને ક્યારેક કિનારા સાથે મોટી ઘાલકો પણ અથડાય છે. આ બધા જળના ભિન્ન-ભિન્ન સ્વરૂપગત ધર્મો છે.

પરંતુ તેનો મૂળ ધર્મ તો જળ જ છે. એટલે કે, પરિસ્થિતિ મુજબ આકાર અને સ્વરૂપ બદલાય છે પણ મૂળ જળરૂપી ધર્મ તો એક જ રહે છે. તેમાં કોઈ પરિવર્તન આવતું નથી કે તે ક્યારેય મટી જતો (નાશ પામતો) નથી.

આમ, કોઈપણ પદાર્થમાં થતાં પરિવર્તનો તેના મૂળભૂતદ્રવ્યોની અપેક્ષાએ ભિન્ન હોતાં નથી, એ તો તેનો વિકાર (પરિવર્તન) માત્ર હોય છે. મનુષ્ય જીવનમાં આ ન્યાયને જોવો હોય તો, મનુષ્ય ઈશ્વરે બનાવેલી અદ્વિતીય રચના છે. તેના જીવનમાં પણ ચડાવ-ઉતાર આવે છે. ત્યારે તે ક્યારેક શાન્ત હોય છે, આનન્દદાયક હોય છે, પ્રેરણાજનક હોય છે. અને ક્યારેક ક્રોધી-હિંસક અને દુઃખદાયક પણ બને છે. આ બધી જ સ્થિતિમાં પણ ઈશ્વરે રચેલું મૂળભૂત મનુષ્યત્વ તો તેનામાં એ જ હોય છે. તેના બાહ્ય સ્વભાવ અને વ્યવહારથી તેનું મૂળદ્રવ્ય ક્યારેય બદલાતું નથી.

આ ન્યાયનો ફલીતાર્થ એ છે કે, સમય અને સંજોગો મુજબ જેમ પાણીના આકાર-રૂપ-રંગ બદલાય છે, તેમ મનુષ્ય પણ પરિવર્તન પામે છે. પરંતુ છેવટે જેમ પાણી શીતળતા, પવિત્રતા અને આહ્વાદકતા આપે છે. તેમ મનુષ્ય પણ અંતે સુખદાયક, પ્રેરણાશીલ અને ઉપકારક બની શકે છે. માટે ક્યારેક આવતા ક્રોધ, ઈર્ષ્યા, અસૂયા, નિંદા-ટીકા અને વેર-ઝેરને ભૂલી વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્ ની ભારતીય ભાવનાને પોષવી રહી. વ્યવહારજીવનના ક્ષણિક ઉત્પાતોને ધ્યાનમાં ન લેતાં, માનવના મૂળભૂત સત્ત્વ અને તત્ત્વને જાળવી રાખવાં એમાં જ પોતાની અને સૌ કોઈની ભલાઈ છે. કદાચ આ જ ઈશ્વરીય આંતરિક સાત્ત્વિકતાને લીધે ડાકુઓ, લૂટારાઓ અને આતંકીઓ છેવટે શરણાગતિ સ્વીકારી માનવ બનવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આમ, મૂળભૂત માનવતત્ત્વ જ ઉમદા, ઉત્તમ અને ઉત્કૃષ્ટ છે. જે છેવટે વાલિયાને વાલ્મીકિ બનાવે છે, એ વાત આ ન્યાય દ્વારા શીખવાની અને સમજવાની છે.